

Emeğin Gölgesindeki Masumiyet: XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İşçi Çocuklar

Innocence in the Shadow of Labor: Child Workers in the Ottoman Empire During the Nineteenth and Twentieth Centuries

■ Berivan Sultan Duman

0000-0003-3275-4854 | dumanberivan@outlook.com

Öz

Osmanlı Devleti'nde çocuk emeğini ekonomik, toplumsal ve hukuki boyutlarıyla ele alan bu çalışma, XIX. ve XX. yüzyıllara ait Osmanlı arşiv belgelerine dayanmakta; çocuk emeğinin sanayi fabrikaları, yol yapımı, sürücülük, dilencilik ve fuhuş gibi farklı alanlardaki varlığına dair örnekler sunmaktadır. Bulgular, çocuk emeğinin yalnızca yoksulluğun bir sonucu olmadığını; devletin üretim ve ordu ihtiyaçları gibi stratejik öncelikleri doğrultusunda yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca belgeler, çocuk emeğinin üretim ilişkilerinin ötesinde, toplumsal düzen, ahlaki normlar ve kamu güvenliği kaygılarıyla da şekillendiğini göstermektedir. Böylece çalışma, Osmanlı'da çocuk emeğinin devlet politikalarıyla kesişiminde nasıl tanımlandığını tartışmaya açarak literatüre özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, çocuk, çocuk işçiliği, hukuki düzenlemeler, ihmal ve istismar.

Abstract

This study examines child labor in the Ottoman Empire from economic, social, and legal perspectives, drawing on nineteenth- and twentieth-century Ottoman archival documents. It presents examples of child labor in a variety of sectors, including industrial production, road construction, transport work, begging, and prostitution. The findings reveal that child labor was not merely a consequence of poverty but was also shaped by the state's strategic priorities, particularly the demands of production and the military. Furthermore, the documents demonstrate that child labor was defined not only by production relations but also by concerns related to social order, moral norms, and public security. By examining how child labor was conceptualized at the intersection of state policy and broader social concerns, this study seeks to make an original contribution to the existing literature on the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, child, child labor, legal regulations, neglect and abuse.

Araştırma Makalesi
Research Article

ISSN 1309 - 6813
e-ISSN 3108 - 7876

Açık Erişim
Open Access

Cilt Volume 31
Sayı Issue 61 (2026/2): 72-105
DOI: [10.20519/divan.1659686](https://doi.org/10.20519/divan.1659686)
İZ: JA65BZ29JS

Gönderim/Received:
17.03.2025
Kabul/Accepted:
18.12.2025
Yayınlanma/Publication:
03.08.2026

Atıf/Citation:

Chicago | Duman, Berivan Sultan. 2026 "Emeğin Gölgesindeki Masumiyet: XIX ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İşçi Çocuklar". *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 31 (61): 72-105. <https://doi.org/10.20519/divan.1659686>

GİRİŞ

Osmanlı coğrafyasında üretim ilişkilerindeki dönüşüm, özellikle sanayileşme sürecinde artan yoksulluk ve geçim sıkıntısıyla birleşerek kadınların ve çocukların iş gücüne katılımını artırmıştır. İşverenler, düşük maliyetli oldukları için çocuk emeğini tercih etmiş; bu durum, Osmanlı'da çocuk işçiliğinin sistematikleşmesine yol açmıştır.¹

Bu gelişmeleri anlamlandırabilmek için Osmanlı'nın iktisadi yapısının ve dönüşüm sürecinin niteliğini değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde kapitalist kalkınmanın mevcut olup olmadığı başlı başına ayrı bir tartışma konusudur.² Osmanlı, Batı'daki gibi klasik bir kapitalizm süreci yaşamamıştır. Kapitalizme geçiş sürecini tek bir çizgiden okumak anakronik bir yaklaşım olur; zira bu tür dönüşümler toplumların bilinçli bir tercihi değil, tarihsel ve yapısal koşulların ürünüdür.³ Coğrafi, kültürel, toplumsal ve hatta dini farklılıklar göz önünde bulundurulduğunda, her toplumun aynı iktisadi dönüşüm çizgisinden geçmesi de mümkün görülmemektedir.⁴

Osmanlı'da sanayileşme süreci geç başlamış, fabrika üretiminin öncelikli hedefi ise ordunun ihtiyaçlarını karşılamak ve bu alanda dışa bağımlılığı azaltmak olmuştur.⁵ Bu nedenle batı tipi bir iktisadi örgütlenmeden söz etmek güçtür. Bununla birlikte, arşiv belgeleri Osmanlı'da erken kapitalist davranış biçimlerinin mevcut olduğunu göstermektedir. Özellikle yetişkin erkeklerle kıyasla düşük ücretlerle çalıştırılan kadınların ve küçük yaştaki çocukların üretim sisteminin vazgeçilmez unsurları hâline gelmesi; Darülaceze'den sevk edilen veya mahkûm çocukların iş gücü açığını kapatmak üzere istihdam edilmeleri bu yorumu desteklemektedir. Çocuk emeğinin sürücülük, dilencilik veya fuhuş gibi kent yaşamının enformel alanlarında da varlık göstermesi, emeğin yalnızca üretimde değil gündelik yaşamda da metalaştırıldığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Osmanlı'da çocuk emeğini yalnızca ailelerin ekonomik sıkıntılarıyla veya işveren talepleri açısından değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Arşiv belgeleri, çocukların

1 Kasım Karataş, "Çocuk İş Gücü Sorunu: Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Önerileri," *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Dergisi* 11/1-2-3 (1993): 86-87.

2 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıf* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017); Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008).

3 Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, 93.

4 Cüneyt Dumrul ve Yasemin Dumrul, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme," *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 12/23 (2014): 148.

5 Mustafa Erdem Kabadayı, "Geç 19. Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak," *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, ed. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 75.

devletin stratejik iş gücü ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla planlı biçimde istihdam edildiğini ve bu sürecin merkezi otoritenin bilgisi ve onayıyla yürütüldüğünü göstermektedir.

Çocuk emeğinin yalnızca aile ekonomisinin zorunluluklarıyla ya da iş gücü eksikliğiyle değil, devletin planlı istihdam politikalarıyla bağlantılı olması, bu olgunun tarihsel bağlamda değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu yönüyle meseleye odaklanan akademik çalışmalar görece yenidir. Nitekim Nadir Özbek, devletin dışında kalan unsurlar olan işçilerin, kadınların ve diğer toplumsal grupların tarihini ele alan çalışmaların 1980'lerle birlikte sosyal tarihçiliğin konusu haline geldiğini ve bu nedenle alanın yeterince ilgi görmediğini belirtmiştir.⁶ Bu ilgisizliğin modernleşme paradigmasının hâkimiyeti, kaynak sorunu ve konunun ekonomik ve siyasi boyutlarla bağlantılı olduğu da belirtilmektedir.⁷ Bununla birlikte, son yıllarda yapılan araştırmalar Osmanlı emek tarihi literatürüne önemli katkılar sağlamıştır.⁸

Bu çalışma, küresel arka planı ayrıntılı biçimde tartışmaktan ziyade, XIX. ve XX. yüzyıllara ait seçilmiş belgeler ışığında Osmanlı Devleti'nde çocuk işçiliğini ve devletin bu olguya yönelik geliştirdiği politikaları incelemektedir. Yöntemsel olarak, belge temelli tarihsel bir inceleme benimsenmiştir. Bu çerçevede, çalışma çocukların hangi alanlarda istihdam edildiklerini, çalışma süreleri içerisinde ihmal ve istismara maruz kalıp kalmadıkları ve buna karşı alınan hukuki tedbirler değerlendirilmektedir.

1. OSMANLI İŞ GÜNCÜNDE ÇOCUK İSTİHDAMI

Çocuklar tarih boyunca toplumların sosyal ve ekonomik yapılarında farklı roller üstlenmiş, bu roller ise üretim ilişkilerine bağlı olarak sürekli değişmiştir.⁹ Avrupa mallarının düşük gümrüklerle Osmanlı pazarına girmesi küçük

6 Nadir Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları," *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 579.

7 Gülhan Balsoy, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken 20. Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası," *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, ed. Touraj Atabaki-Gavin D. Brockett, çev. Can Cemgil (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012), 49.

8 Emek tarihi ile ilgili çalışmalar için bkz. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett ed., *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*, çev. Can Cemgil (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012); Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011); Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınları (1869-1927)* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014); Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* (İstanbul: İletişim Yayınları: 2007); Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014); Can Nacar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar* (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022).

9 Modern çocukluk kavramı, Aydınlanma Çağı ile birlikte şekillenmeye başlamıştır. Aydınlanma Çağı'nın önemli düşünürlerinden olan J. J. Rousseau ve J. Locke, çocukluğu masumiyetin bir sim-

üretimi zayıflatmış; 1860'lardan itibaren kısmen toparlanan Osmanlı ekonomisi ise 1896 krizinin ardından yeniden sarsılmıştır. Bu süreçte sanayileşme hız kazanmış ve özellikle tekstil, ipek ipliği ve halı dokumacılığı gibi sektörlerden kadın ve çocuk iş gücü yoğun biçimde istihdam edilmiştir.¹⁰ En dikkat çekici örneklerden biri iplik eğirme fabrikalarıdır. 1800'lü yüzyılın sonlarına doğru sayıları artan bu fabrikalar, ucuz kadın ve çocuk emeğine dayanarak kısa sürede Osmanlı pazarının yaklaşık dörtte birini ele geçirmiştir.¹¹

Osmanlı çalışma hayatında iş gücü kaynaklarının gönüllü erkeklerin yanı sıra kadınlar ve çocuklardan oluştuğu görülmektedir. Kadın ve çocukların iş gücüne katılması, aile bütçesine katkı sağlama ihtiyacından ve iş gücü yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Ancak bu durumu yalnızca nitelikli iş gücü eksikliğiyle açıklamak yanıltıcıdır; çünkü niteliğin yanı sıra Osmanlı topraklarında ücretli işçi olarak çalışmaya istekli kişi sayısı da oldukça azdır.¹²

Tunçcan, çocuk emeği meselesini arz ve işverenlerin emek talepleri olmak üzere iki boyutlu bir çerçevede incelemiştir. Bu bağlamda çocukları çalışmaya iten başlıca etken, yoksulluk, işsizlik, hızlı ve çarpık kentleşme, nüfus artışı, eğitimsizlik ve geleneksel yapıdır.¹³ Örneğin 1902 yılı civarında İstanbul'daki bir iplik fabrikasında yaklaşık 300 kadın ve çocuk işçi çalıştırılmış, 1890'ların ilk yarısında ise Adana'daki Mavrumati fabrikasında 300'e yakın işçinin çoğunluğunu yine kadın ve çocuklar oluşturmuştur.¹⁴ Makineleşmenin emeği hafifletmek ve yaşam düzeyini yükseltmek yerine kadın ve çocukların ağır koşullar altında çalıştırılmasına yol açması,¹⁵ dönemin üretim düzeninin çelişkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Osmanlı'da çocuk emeği yalnızca tarım, zanaat ve sanayi gibi üretim alanlarında değil; ev içi hizmetler, maden ocakları gibi zorunlu ve insani açıdan sorunlu alanlarda da varlık göstermiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı

---

gesi olarak değerlendirmiştir. Bkz. Hayrullah Kahya, "Mümeyyiz Çocuk Dergisi'nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocuk," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2 (2024): 5. Çocuk tarihinin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı ise Phillipe Aries'in 1960'lı yıllarda yaptığı çalışmalarla ilişkilendirilmektedir. Bkz. Meryem Bektaş, "İslam Hukukunda Çocuk Hakları Bağlamında Koruyucu Aile," (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 22. P. Aries'in 1600'lü yıllara kadar Batı'da bir çocuk mefhumunun olmadığını savunmuş ve bu tezi bazı araştırmacılar tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Bkz. Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011), 16. Ayrıca bkz. Philippe Aries, *Centuries of Childhood* (Pimlico, 1996).

10 Y. Tolga Cora, "The Market as a Means of Post-Violence Recovery: Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (1890's-1910's)," *IRSH* 66 (2021): 220.

11 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 61.

12 Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 32.

13 Detaylı bilgi için bkz. Nilgün Tunçcan, "Çocuk İşçiliği: Nedenleri, Boyutları ve Küreselleşen Dünya'daki Konumu," *Journal of Social Policy Conferences* 43/44 (2012): 143-159.

14 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 64.

15 Neslihan Doğan, "Karl Marx'da Kapitalizm Eleştirisi: Makineleşme ve İnsan," *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences* 5/14 (2019): 80.

ile XX. yüzyıl başlarında kız çocuklarının ev içi hizmet sektöründe istihdamı yaygınlaşmış, taşradan İstanbul'a getirilen ya da göç eden pek çok kız çocuğu bu alanda istihdam edilmiştir.¹⁶ Madenlerde ise 13 ile 50 yaş arasındaki erkek nüfusun zorunlu çalıştırılması, çalışma ve barınma koşullarının zorluğu ve ücretlerin düşük olması söz konusuydu.¹⁷ Bu örnekler, Osmanlı'da çocuk emeğinin farklı sektörlerdeki çeşitliliğini göstermektedir.

1.1. Sanayi Sektörü

Osmanlı Devleti, saray ve ordunun ihtiyaçlarını önceleyen, geleneksel üretim yapısına sahiptir.¹⁸ Ancak ekonominin güçlenmesi gerektiğini anlayan devlet, yerli üretimi artırmak için sanayileşme sürecini başlatacaktır.¹⁹ Nitekim 1845 yılından sonra neredeyse 600 milyon kuruş olan devlet gelirinin 104 milyonluk kısmı fabrikalaşmaya harcanmıştır.²⁰ Hızlı sanayileşme hamleleri beraberinde çeşitli zorlukları da getirmiştir. Sanayi sektöründe yeni teknolojilere uygun makinelerin, fabrikaların ve aletlerin kurulması, işletilmesi ve onarılması için Avrupa'dan ustabaşılar, deneyimli zanaatkarlar ve işçilerin getirilmesi, karşılaşılan en önemli sorunlardan biri olmuştur.²¹

Sanayileşmeye yoğunluk verilmesine rağmen Osmanlı'da tarım, öncü sektör olmaya devam etmiştir ve bu nedenle Osmanlı'da XIX. yüzyıla kadar ücretli işçi anlayışı doğmadığı söylenmektedir.²² Ekonomik yapı itibarıyla, emeğini satarak geçimini sağlayan bir işçi sınıfının oluşmaması nedeniyle devletin fabrikalarında çalışan ilk işçiler askerler olmuştur.²³ Nitekim 1850'li yıllarda devlet fabrikalarında 5.000 civarında kadın ve erkek çalıştırılmış, an-

16 İrfan Kokdaş ve Yahya Araz, "İstanbul'da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdam Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarını Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/1 (2018): 42. Ayrıca bkz. Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği-Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1762-1922)* (İstanbul: Kitap Yayınevi: 2020).

17 Kaya Göktepe, "Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)," *History Studies* 10/5 (2018): 63; M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4: 919-920. Ayrıca bkz. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet 1822-1920*, çev. Azat Zana Gündoğan, Nilay Özak Gündoğan (İstanbul: Boğaziçi Hisar Eğitim ve Ticaret A.Ş. 2009).

18 Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5: 1345; Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 24.

19 Osmanlı Devleti'nin sanayileşme sorunuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu," 5: 1340-1344.

20 Abdülkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadınının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2012): 50.

21 Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler," 50.

22 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 24.

23 Rahmi Deniz Özbay, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2003), 27. Osmanlı'da asker işçilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998).

cak bunların önemli kısmı yabancı iken istihdam edilen yerli işçilerin neredeyse tamamının ise ücret karşılığı ve rızalarıyla çalıştırıldığını söylemek güçtür.²⁴ Ayrıca kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte kadın ve çocukların sanayi sektöründeki varlığı belirgin biçimde artmıştır.²⁵ Bu süreç, onların emeğinin yaygın biçimde tercih edilmesine zemin hazırlamış ve kapitalist üretim düzeni açısından işçi üzerindeki denetimi kolaylaştırmıştır.²⁶

1827 yılında Eyüp'te, Osmanlı sanayileşme sürecinin önemli adımlarından biri olarak Batı tipi makinelerin kullanıldığı İplikhane-i Âmire kurulmuştur.²⁷ Fabrikanın faaliyete geçmesiyle birlikte karşılaşılabilecek ilk temel sorun iş gücü temini olmuştur. Üretimin sürekliliğini sağlamak ve iş gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla fabrikalarda çocuk ve mahkûm iş gücünden faydalanılmak istenmiştir. Özellikle ıslahhanelerde bulunan çocukların, rotasyon usulüyle diğer fabrikalara olduğu gibi İplikhane-i Âmire'ye de yönlendirilmesine karar verilmiştir.²⁸ Bu uygulamaya dair somut bir örnek, 2 Kasım 1845/13 Zilkade 1262 tarihli padişah emriyle kaleme alınan fermanda görülmektedir. Buna göre, Karahisar-ı Şarki sancağına bağlı Afşarabad Nahiyesi'nin Meşkines adlı köyünde oturanlardan Ronik adlı bir çocuğun amcasının oğlu olan Karabet'i öldürdüğü tespit edilmiştir. Ancak Ronik adlı şahsın yaşının küçük olduğu göz önünde bulundurularak şer'an icap eden diyetin yevmiyesinden kesilmek üzere İplikhane-i Âmire'de istihdam edilmesine karar verilmiştir.²⁹ Bu örnek, çocuk emeğinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve hukuki düzenin bir parçası hâline geldiğini göstermektedir. Bu çerçevede, kimsesiz çocukların da iplikhanede istihdam edildiği bilinmektedir. Nitekim 1830'lu yıllarda Anadolu'dan getirilen öksüz çocuklar, iplik fabrikasında makul bir ücret karşılığında çalıştırılmıştır.³⁰ Bu örnekler, çocuk emeğinin üretim süreçlerinin sürekliliği açısından işlevsel bir unsur olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Nitekim Nazan Maksudyan'a göre yetimler, uygun şekilde eğitildiklerinde üretken işçilere dönüştürülebilecek bir iş gücü olarak görülmüş ve fabrika ile atölyelerde istihdam edilmeleri hedeflenmiştir.³¹ Bu eğilim, ilerleyen yıllarda da farklı biçimlerde devam etmiştir.

24 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 26.

25 Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3-4: 867.

26 Nilgün Tunçcan Ongan, "Kapitalizm ve Çocuk Emeği," *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* 16/62 (2017): 5.

27 Rahime Hülya Öztürk, "19. Yüzyıl Osmanlı Kalkınma Politikasında Sanayi Mekteplerinin İktisadi Fonksiyonu," *History Studies* 15/3 (2023): 617.

28 Mustafa Kurt ve Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması," *OTAM* 40 (2016): 260.

29 BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı [A.]MKT., 30/45, 13 Zilkade 1262/2 Kasım 1846.

30 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 26.

31 Nazan Maksudyan, "Hearing The Voiceless – Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic, and Political History in the Late Ottoman Empire" (Doktora Tezi,

1908 öncesine dair veriler sınırlı olmakla birlikte, dönemin genelinde uzun çalışma saatleri, düşük ücretler ve ayrımcı uygulamaların yaygın olduğu anlaşılmaktadır.³² Bununla birlikte mevcut belgeler bağlamında, çocuk emeği söz konusu olduğunda etnik ya da dinî bir ayrımcılığın kayda değer bir biçimde görülmediğini söylemek mümkündür. Örneğin, Adana'daki iplik fabrikasında istihdam edilen Ermeni çocuklar sevk edilerek yerlerine Müslüman çocukların getirilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, Ermeni çocukların sevk edilmesi, askeriye'nin ihtiyaçlarını kolaylaştıran ve ucuzlaştıran bu fabrikanın tatil edilmesi demektir. Bu nedenle İslam çocukları gelene kadar amele olan Ermeni çocukların sevklerinin ertelenmesi konusunda Adana Vilayeti'ne Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden bir telgraf iletilmiştir.³³

Sanayide Batı teknolojisini yakalamak için atılan bu adımların yanı sıra, kalifiye eleman eksikliğini gidermek için sanayi mekteplerinin açılması da önemli bir girişim olmuştur.³⁴ Osmanlı'da erkeklere özel ilk sanayi mektebi Mithat Paşa'nın uğraşları sonucu 1861'de Niş'te ıslahhane şeklinde kurulurken 1865'te kızlar için ise ilk sanayi mektebi terzilik eğitimi vermek üzere Rusçuk'ta açılmıştır.³⁵ Bunun yanı sıra Osmanlı hükümeti, mesleki eğitimi yalnızca yerel okullarla sınırlı tutmamış, yurtdışına öğrenci göndererek teknik bilgiyi doğrudan Batı'dan edinmeyi amaçlamıştır. Örneğin, Dersaadet Sanayi Mektebi'nde eğitim gören 17 çocuk, sanayi eğitimi almak üzere Paris'e gönderilecek öğrenciler arasından seçilmiş, aynı amaç doğrultusunda Niş ve Sofya ıslahhanelerinden de 5 çocuk belirlenmiştir. Toplamda 22 çocuğun Rusçuk'ta bir araya getirilerek Paris'e gönderilmesi planlanmıştır.³⁶

Osmanlı'da değişen sosyo-ekonomik yapı, özellikle 93 Harbi (1877-1878) sonrası Balkan topraklarından İstanbul'a yönelik yoğun göç yaşanmasıyla birlikte, dilenciliğin yaygınlaşmasına ve aileleri tarafından terk edilen çocukların sayısının önceki dönemlere kıyasla büyük ölçüde artmasına neden olmuştur.³⁷ Bu durum karşısında, sosyal sistemde önemli kurumsal atı-

Sabancı Üniversitesi 2008), 278-279. Osmanlı'da yetim ve kimsesiz çocuklarla ilgili çalışmalar için ayrıca bkz. Nazan Maksudyan, "Evli Evine, Köylü Köyüne, Evi Olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar," *Kebikeç* 34 (2012): 159-184; Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire* (Syracuse: Syracuse University Press, 2014).

32 Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3: 794.

33 BOA, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi [DH.ŞFR.], 55/230, 3 Zilkade 1333/12 Eylül 1915.

34 Osmanlı Devleti sanayileşme öncesi teknik eleman ihtiyacını lonca teşkilatından karşılamaktadır. Zafer Toprak ise bu lonca teşkilatının Osmanlı'da işçi sınıfının oluşmasını engellediğini söylemektedir. Toprak'a göre; "Osmanlı tebaası proleterleşmeyi gerektiren bir mülksüzleşme, bir yoksullaşma yaşamamıştır." Bkz. Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu," 1343.

35 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 31.

36 BOA, Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.], 2/139, 14 Rebiulevvel 1290/12 Mayıs 1873.

37 Muammer Salim, "II. Abdülhamid Döneminde Korunmaya Muhtaç Çocuklara Yönelik Kurum Bakımı Hizmetleri," 4. *Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu*, 2021, 830.

lımlar gerçekleştiren II. Abdülhamid, sahipsiz çocuklar ile yaşlı ve yardıma muhtaç bireyleri koruma altına almak amacıyla 1896 yılında İstanbul'da Darülaceze'yi inşa ettirmiştir.³⁸ Darülaceze, yalnızca barınma ihtiyacını karşılayan bir kurum olmamış, burada kalan çocukların meslek sahibi olabilmeleri için çeşitli adımlar atılmıştır. Nitekim Darülaceze'de bulunan kız çocuklarının kız sanayi mekteplerine geçici olmak üzere kaydedildiği bilinmektedir. 9 Ocak 1902/18 Ramazan 1318 tarihli Darülaceze Müdürlüğü'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen arşiv vesikasında, Dersaadet Kız Sanayi Mektebi'ne geçici olarak kaydedilecek 43 kız çocuğunun nereden geldikleri, nereli oldukları ve mezhepleriyle ilgili bir defter tutulmuştur.³⁹

Öte yandan sanayi alanında çalışacak çocuklar belirlenirken bazı kriterler dikkate alınmıştır. Özellikle sağlık problemi olmayan ve 15 yaş ve üzerindeki çocukların Tophane, Bahriye ve Feshane'deki sanayi alanlarında veya Mekteb-i Sanayi'de mesleki eğitim almaları uygun görülmüştür.⁴⁰ Böylece bir yandan çocukların meslek sahibi olması sağlanırken, diğer yandan Darülaceze'nin masraflarının kısmen azaltulması hedeflenmiştir.⁴¹ Nitekim Darülaceze ile ilgili bu örnekler sosyal yardım, mali yönetim ve toplumsal düzen politikalarının çocuk emeği ile kesiştiği bir diğer noktadır.

1900'lü yıllarda yetişkin erkeklere nispeten daha az ücret karşılığında çalışan çocuk ve kadınların fabrikalardaki istihdam oranları yükselmeye başlamıştır.⁴² Örneğin; "çalışanlardan %55,5'inin kadın %14,3'ünün çocuklardan oluştuğu pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı sektöründe 1915 yılında erkekler günlük 10-13 kuruş alırken kadınlar ve çocuklar sırasıyla 4-6 ve 2-4 kuruş arasında ücret" almıştır.⁴³ Tarım alanında bununla pek karşılaşılmasa da sanayi alanında çalışan çocuklar ve kadınların erkeklere oranla az ücret aldığı bilinmektedir.⁴⁴

Çocukların erken yaşlardan itibaren çırak olarak verilmesi temelde, yoksullukla ya da çocukların başıboş kalmasının önlenmesiyle açıklanmıştır.⁴⁵ Ancak Osmanlı'da çocuk emeğini sadece ailelerin geçim derdiyle sınırlı görmek, olgunun bütün boyutlarını kavramaya engel olacaktır. Çocuklar, devletin stratejik iş gücü ihtiyacını karşılamak üzere planlı bir şekilde değer-

38 Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları," 590.

39 BOA, Dahiliye Nezareti, Darülaceze Müdüriyeti [DH.DACZ.], 4/9, 18 Ramazan 1318/9 Ocak 1901.

40 Çalışmada incelenen arşiv belgelerinde "çocuk" olarak nitelendirilen yaş grubunun genellikle 16 yaşını geçmediği görülmüştür.

41 BOA, Dahiliye Nezareti, Darülaceze Müdüriyeti [DH.DACZ.], 7/9, 22 Şevval 1317/23 Şubat 1900.

42 Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte basın yayın hayatında yaşanan fikrî gelişmeler kadının çalışma hayatına katılımını artırmıştır. Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, 93.

43 Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)," 3: 801.

44 Özbay, 19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı, 38.

45 Yahya Araz, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 174-175.

lendirilen önemli bir toplumsal grup olarak görülmüştür. Bu durum Kaptan Paşa'nın, Tersane ve Rıştehanede istihdam edilecek reaya çocuklarının sayısının Meclis-i Vala'ya bildirilmesine dair yazısından anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu yazı, çocuk iş gücünün istihdamının merkezi otorite tarafından planlı bir şekilde yürütüldüğünü ve devletin üst düzey organlarıyla koordinasyon içinde uygulandığını göstermektedir.

Osmanlı sanayi sisteminin iş gücü planlanmasında çocukların önemli bir unsur olduğunu ortaya koyan bu durum, aynı zamanda çalışma koşullarının düzenlenmesine yönelik bazı sosyal destek mekanizmalarının da geliştirilmeye çalışıldığını göstermektedir. Bu desteklerle ilgili bir örnekte ise, Hereke Fabrikası'nda çalışan işçi çocuklara birer takım elbise verilmesi padişahın emriyle uygun görülmüş ve bu husus 19 Haziran 1322 tarihli Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'nin tezkiresiyle fabrikaya bildirilmiştir. Söz konusu elbiselerin Hereke Fabrikası Müdürlüğü tarafından imal ettirilmesi ve bedellerinin hesaplanması gerekmektedir. Ayrıca fabrika için Almanya'dan satın alınan masuraların ücretleriyle birlikte, çocuk işçiler için hazırlanan elbiselerin masraflarının imalatın tamamlanmasını müteakip Hazine-i Hassa Veznesi tarafından karşılanması için gerekli işlemlerin yapılması talep edilmiştir. Bu doğrultuda masrafların padişaha arz edilerek ödenmesinin sağlanmasıyla ilgili husus makama bildirilmiştir.⁴⁷ Söz konusu belge geç dönem Osmanlı sanayisinde çocuk emeğinin hem yaygınlığını hem de kurumsal nitelik taşıdığını gösteren önemli bir örnektir. Bu durum, çocuk emeğinin Osmanlı modernleşmesinin ortaya çıkardığı ekonomik zorunluluklarla birlikte çocukların hem üretim süreçlerinin bir parçası hâline geldiği hem de korunması gereken kesim olarak devlet politikalarında yer aldığını göstermektedir. İşçi çocuklara sağlanan bu giyim yardımı, iş gücünün temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ekonomik ve sosyal bir destek olarak değerlendirilebilir. Ancak bu yardımla, çocuk işçilerin temel ihtiyaçlarını karşılayarak iş sürekliliğinin sağlanmasının amaçlandığı düşünülmektedir. Bu uygulama Nadir Özbek'in II. Abdülhamid dönemi için tanımladığı "monarşik refah rejimi"nin özelliklerini yansıtmaktadır. Zira yardım, padişah iradesiyle yürütülen ve hem iş gücünün sürekliliğini hem de devletin koruyucu yüzünün toplumsal alanda görünür kılınmasını amaçlayan bir sosyal siyaset aracıdır.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde çocuk işçiliğinin sistematik bir şekilde kullanıldığını gösteren önemli örneklerden biri, Rıştehane-i Amire'de istihdam edilen 47 Ermeni çocuğun 12 yıllık çalışma sürelerinin dolmasına rağmen yerlerine yeni işçiler gelmeden serbest bırakılmamalarıdır. Belge, bu çocukların uzun

46 BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.], 25/7, 17 Cemazeyilahir 1261/23 Haziran 1845.

47 BOA, Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML.EEM.], 559/22, 26 Cemazeyilevvel 1322/8 Ağustos 1904.

48 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

süre çalıştırıldığını ve bu süre içinde bazılarının “fevr” veya “telef” olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca merkezi hükümet, istihdam süresi dolan çocukların daha fazla bekletilmemesi için yeni işçilerin istihdamını ve bu çocukların mahallerine sevk edilmelerini beyan etmiştir.⁴⁹ Bu noktada dikkat çekici husus, çocuk emeğinin uzun süreli ve zorunlu bir istihdam biçimi olarak görülmesi ve ölümlerin gerekçesinin açıklanmamış olmasıdır. Nitekim aşağıda değinilmiş olan Tekfurdağı Ermenilerinin arzuhalı, ailelerin çocuklarının ağır şartlarda çalışmasından endişe duymaları ve bu nedenle af talebinde bulunmuş olmalarıyla ilişkilendirilebilir.⁵⁰ Dolayısıyla vaka, çocuk işçiliğinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal ve insani boyutlarıyla da ciddi bir sorun teşkil ettiğini; devletin ise üretim ve askerî ihtiyaçları öncele-yerek çocukların refahını ikinci planda bıraktığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı’da çocuk işçiliğinin önemli bir alanı da donanma sanayisi olmuştur. Osmanlı denizcilik faaliyetlerinin merkez üssü olan Tersane-i Amire, XIX. yüzyılda, gelişen teknolojinin savaş alanlarına ve tekniklerine entegre olmasıyla beraber Osmanlı donanması hem askeri hem de ekonomik açıdan kritik bir rol oynamıştır.⁵¹ Bu bağlamda, artan iş gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla çocukların istihdam edilmesi zorunluluk haline gelmiştir. Hatta donanmanın çoğalması ve levazımatın artmasıyla iplikhanede çalıştırılmak üzere İç Anadolu’dan Gayrimüslim ve Müslüman çocuklar tertip edilmiştir.⁵² Nitekim, Tersane-i Amire’de istihdam edilmek üzere, Tekfurdağı kazasında yaşayan Ermeni tebaasından 12 çocuk talep edilmiştir. Ancak bölge halkı, “Ermeni Taifesi” imzası ile annelerin yaşlı ve babaların ise alîl (hastalıklı) olduğundan temel ihtiyaçlarını karşılayamayacakları endişesiyle talep edilen 12 çocuğun affının istenmesini bildiren bir arzuhal kaleme almıştır. Buna karşın, Kaptan-ı Derya, çocukların görevden affedilmesinin donanmanın tertibatında eksikliklere yol açacağını bildirmiştir.⁵³ Bu durum, Osmanlı sanayi ve savunma sektöründe çocuk iş gücünün önemini göstermektedir. Dolayısıyla tersanedeki çocuk istihdamı, yalnızca idari bir tercih değil, iş gücü açığının kapatılmasında zorunlu bir uygulamadır. Bu zorunluluk, çocuk emeğine yönelik genel bir kayıtsızlığın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Araz’ın çalışmasında yer alan, sağlıksız koşullara sahip bir tütün fabrikasının taşınmasına ilişkin yazışmalarda da çocuk işçilerin maruz

49 BOA, İrade, Dahiliye [İ.DH.], 126/6463, 22 Ramazan 1262/13 Eylül 1846.

50 BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.], 90/37, 6 Şaban 1263/20 Temmuz 1847.

51 İdris Bostan, “Tersâne-i Âmire,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 40: 513.

52 Elif C. Nelson Keleş, “Bir Metropol Gerçeği: İplikhane-i Amire’de Çalıştırılan İşçi Çocuklar,” *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, ed. Osman Köse (Pdf: Canik Belediyesi Kültür Yayınları) No:12, 867.

53 BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.], 90/37, 6 Şaban 1263/20 Temmuz 1847.

kaldıkları koşulların değil, fabrikanın şehir sağlığına verdiği zararın sorun olarak görülmesi bu kayıtsızlığın bir başka göstergesidir.⁵⁴

Osmanlı Devleti, üretim gücüne dâhil edebilecek nüfusunu çocuklardan karşılamak isterken bir yandan da bu sınıftan dışarıya göç vermiştir. 28 Mart 1907/13 Safer 1325 tarihli bir vesikada, 1322 senesinin mart ayında Nevrekop kazasından olan 216 ve mart ayından belgenin yazıldığı 1325 tarihine kadar 563 Bulgar çocuğun dülgere ve çelik sanatlarıyla meşgul olmak için Doğu Rumeli'ye göç ettiği kaydedilmiştir.⁵⁵ 15 yaşından küçüklerin yurtdışına işçi olarak göç etmeye çalıştığını, çocukların konsolosluklara amele pasaportu için başvurularından da anlaşılmaktadır.⁵⁶ Bununla birlikte amelelik için yabancı ülkelere gitmek isteyen on beş yaşından küçük çocuklara ebeveynleri muvafakat etmeleri gerekmektedir.⁵⁷ İşçi olarak göç eden bu çocuklar yalnızca iç üretime değil, uluslararası iş gücü piyasasına da dâhil olduğunu göstermektedir. Zira Nevrekop'tan yüzlerce Bulgar çocuğun Doğu Rumeli'ye giderek dülgelik ve çelik işlerinde çalışması, emeğin sınır ötesi dolaşımını ortaya koymaktadır. Diğer dikkat edilmesi gereken nokta küçük yaşta çocukların emek göçüne yönelmesidir ki bu da Osmanlı taşrasındaki ekonomik sıkışmışlığın bir yansımasıdır. Başka bir perspektiften bakılacak olunursa göç edenlerin "Bulgar çocukları" olarak kaydedilmesi meselenin yalnızca ekonomik değil aynı zamanda etnik ve siyasal bir boyut taşıdığını işaret edebilir. Nitekim 1890'lı yıllarda ayrılıkçı fikirlerin ön plana çıkması çalışma hayatına da yansımış, işgücü içindeki bu çatışmalar, dinî inanca dayalı farklılıklardan ve hatta farklı millet ya da mezhepler arasında da yaşanmıştır.⁵⁸

1.2. Yol yapım faaliyetleri

Osmanlı Devleti, Anadolu ve Balkanlarda Romalıların tarafından yapılan yolları yeniden onararak kullanmaya devam etmiş; ihtiyaç duyulduğu takdirde yeni yollar ve köprüler eklemiştir.⁵⁹ Yol yapım faaliyetleri her devlet için, istihbarat faaliyetleri, güvenlik ve sevkiyat hizmetleri bakımından oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde yol inşası askerî faaliyetler odak noktasında olduğu için daha çok askerin geçeceği noktalarda yollar

54 Araz, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği, 23-24.

55 BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Selanik Evrakı [TFR.I.SL.], 138/13727, 13 Safer 1325/28 Mart 1907.

56 "Amele pasaportu talebinde bulunan on beş yaşından küçük olanlara amele pasaportu verilmesinin zaruri olduğunun Trabzon vilayetine bildirildiği." BOA, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus Tahriyat Kalemî [DH.SN.THR.], 35/7, 28 Recep 1330/13 Temmuz 1912.

57 BOA, Dahiliye Nezareti, İdare [DH.ID.], 63/28, 14 Recep 1331/19 Haziran 1913.

58 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1879-1922)*, 75-76.

59 Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Karayolu Ulaşımını ve nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)," *Belleten* 81/291 (2017): 388.

yapılmış ve mevcut yollar onarılmıştır.⁶⁰ Bu yol inşa faaliyetleri savaş ve barış dönemlerine göre farklılık göstermiştir. Savaş hazırlıkları kapsamında ihtiyaç duyulan bölgelerde yolların açılması ve düzeltilmesi için yalnızca kaldırım ustaları “kaldırımcılar”⁶¹ değil, ordu mensupları ve bölgedeki çalışabilir durumdaki tüm bireyler görevlendirilmiştir.⁶² Bunun yanı sıra bazı dönemlerde yol yapım çalışmalarının özel şirketler eliyle yürütüldüğü görülmüştür. Bu bağlamda Kosova Vilayeti'ne gönderilen zabıtnamede, Metroviçe-İpek, İpek-Yakova, Yakova-Prezvin ve Prezvin- İşkodra yollarının inşasının bir şirket tarafından üstlenildiğini ve söz konusu yolların acilen inşasının tamamlanması gerektiği belirtilmiştir. Aynı belgede, zorluklar ve sefalet içinde olan ahalinin meşguliyetini sağlamak için İpek, Yakova ve merkez nahiye-lerdeki kuvvetli bireylerin yol yapım faaliyetlerinde istihdam edilmesi uygun görülmüştür.⁶³ Bu tür projeler, Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme politikalarının ve taşra bölgelerini ekonomik ve sosyal açıdan canlandırma amacının birer parçası olduğu söylenebilir. Söz konusu zabıtname, Osmanlı Devleti'nin son yıllardaki altyapı çalışmalarıyla toplumsal ve ekonomik düzeni sağlamaya yönelik çabalarını anlamak açısından oldukça önemlidir. Belgenin ayrı bir çalışmada ele alınması gerektiği aşikardır, ancak içerdiği bilgilere binaen burada kayda geçirilmesinin önemli olduğu düşünülmüştür.

XIX. yüzyılda Tanzimat'ın ilanından sonra modernleşme çabalarıyla birlikte Osmanlı topraklarındaki bütün yollar üzerine bir düzenlemeye gidilmiştir. 1861 tarihli ilk yol nizamnamesi uyarınca, memleketin bütün yolları dört sınıfa ayrılmış; bunlardan üç sınıfı araba gidiş gelişleriyle ilgiliyken dördüncü sınıf ise yaya yoluyla ilgili olmuştur. Ancak bu nizamnamenin en önemli hükümlerinden biri, yolların kim tarafından yapılacağıyla ilgili hükümü içeren onuncu madde olmuştur. Bu maddeye göre, birinci ve ikinci sınıf yolların yapımı devlet ile halkın ortak katkısıyla gerçekleştirilirken, üçüncü ve dördüncü sınıf yolların inşası tamamen halkın sorumluluğuna bırakılmıştır.⁶⁴ Bununla birlikte nizamnamenin bir diğer önemli düzenlemesi, yol inşasında çalışmakla yükümlü olan bireyleri kapsayan amele-i mükellefe sistemidir. Bu sisteme göre, 18 ile 60 yaş aralığında olan Osmanlı tebaası erkekleri, belirli istisnalar dışında, ücretsiz olarak yol yapımında çalışacaktır.

60 Selahattin Tozlu, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908),” *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999) 3: 645-646.

61 Osmanlı'da kaldırım, yol ile ilgili bir mesleki kurumdur. Kaldırım, bugünkü anlamdaki yayalar için kaldırım yapımı değil, toprak zemine taş döşemek sureti ile yapılan yol demektir. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 28.

62 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım*, 29.

63 BOA, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî [DH.SN.THR.], 31/39, 2 Rebiülahir 1330/21 Mart 1912.

64 Tozlu, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908),” 649.

Bu yükümlülük, bir bölgede mülk sahibi olanlar, vekilleri, kiracılar ve bunların aile fertleri ile hizmetçilerini de kapsamaktadır. Ancak devlet memuru, mektep hocaları, papaz ve hahamlar, yol personelinin kayıtlarını düzenleyenler bu yükümlülüğten muaf tutulmuştur.⁶⁵ Ancak söz konusu nizamname üzerinde 1869 yılında düzenlemeler yapılarak çalışma yaşı 18'den 16'ya indirilmiştir.⁶⁶ Bu düzenlemeleri takiben 1877 yılında çıkarılan kanuna göre, yol yapımında çalışmakla yükümlü bireylerin yaş sınırları tekrar edilmiş ve alt sınır 16, üst sınır ise 60 yaş olarak belirtilmiştir.⁶⁷ Ancak 1889 yılında çıkarılan kanun ile alt sınır 16'dan 20 yaşına yükseltilmiş ve zorunlu amelelik yerine muhtariyet getirilerek çalışmak istemeyenlerin bedel-i nakdî ödemesine karar verilmiştir.⁶⁸

Osmanlı yol yapımı faaliyetlerinde, çalışan amele hukuku ve yol inşasında kaynak ve yöntemi olmak üzere iki önemli sorunla boğuşmuştur.⁶⁹ Bu nedenle, nizamname maddeleri gereğince yol yapım faaliyetlerine destek vermekle yükümlü olanlar arasında belirli yaş gurubundaki çocuklar da dâhil edilmiştir. Örneğin, 1875 yılına ait bir resmi yazışmaya göre, günümüzde Bulgaristan'a bağlı Tatarpazarcığı şehrinde bulunan Tatarpazarcığı Rüştîye Mektebi'ndeki öğrenciler şose yol inşasında çalıştırılacaktır. Ancak bu öğrenciler içinde, daha çocuk yaşta olanların ayrı tutularak hükümetin teklifi ile istihdama elverişli bulunanların, mektebin tatil edildiği dönem çalıştırılması uygun görülmüştür.⁷⁰ Burada çocuk olarak nitelendirilen grup 15 yaşın üstündekiler içindir ki bu çocuklar belgede "sagır" kelimesiyle ifade edilmektedir. Burada dikkat edilecek diğer bir nokta ise, yol yapım faaliyetlerinde çalışacak öğrenciler için tatil günlerinin tercih edilmesidir. Bu bağlamda, çocukların öğrenim sürelerinin aksatılmamasına özen gösterildiği söylenebilir. Ancak kimi zaman, yolun geçtiği bölge halkının inşaa faaliyetlerine katılması konusunda nizamname maddelerinin ihlal edildiği görülmüştür. Nitekim 1880 yılına ait bir başka arşiv belgesine göre, Tatarpazarcığı Rüştîye Mektebi öğrencilerinin şose yol yapımında istihdam edilmesine yönelik yerel yönetim tarafından bir talepte bulunulmuş ve bu durum merkeze arz edilmiştir. Ancak öğrencilerin en büyüğünün 15 yaşında olması ve 16 yaşın-

65 Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)," 650.

66 1869 yılın yapılan bu düzenlemede, bedel-i nakdî uygulaması yerine zorunlu mükellefiyet getirilerek çalışacak durumda olmayanlara bedel-i şahsî getirilmiş. Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)," 652.

67 "Menafi-i umumiyeye aid inşaat-ı icra için amele-i mükellefetin suret-i istihdamlarına dair nizamname-i umumidir", BOA, Sadaret, Divan Kalemi Evrakı Mukavelenamer [A.]DVN.MKL., 14/20, 29 Zilhicce 1293/15 Ocak 1877.

68 Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)," 654.

69 Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)," 653.

70 BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi [MF.MKT.], 23/143, 29 Zilkade 1291/7 Ocak 1875.

dan küçüklerin yol yapımında çalıştırılmasının nizamnameye aykırı bulunması nedeniyle söz konusu talep uygun görülmemiştir.⁷¹

Yol çalışmasında istihdam edilmesiyle ilgili hükümlerin dışına çıkıldığı takdirde devlet gerekli incelemeleri başlatmıştır. Örneğin, yollarda çocuk, kadın, ihtiyar, hasta kimselerin çalıştırıldığıyla ilgili duyumlar üzerine merkezden Rumeli vilayetlerine telgraf çekilerek, İştib, Köprülü, Kumanova, Kratova, Koçana, Palanka kaymakamlıklarına bu gibi yolsuzluklara katıyen izin verilmemesi; söz konusu hususun araştırılması ve eğer usulsüzlük var ise ortadan kaldırılması gerekliliği bildirilmiştir. Bunun üzerine Palanka Kaymakamı durumu yerinde incelemek için bölgeye gittiğinde 10 ila 20 kadar kadın ve çocuğa rastladığını, bunlara sorulduğunda amele-i mükellefe dâhil olmayıp, mensup oldukları kimselere yardım için burada bulundukları cevabını aldığını belirtmiştir. Ancak her ne sebeple olursa olsun kadın ve çocukların yola gönderilmemesi, eğer götürülürse buna engel olunması için zabıta ve kondüktör tembih edilmiştir. Koçana Kaymakamı ise, yol yapım çalışmalarında nizamiye haricinde hiç kimsenin çalıştırılmadığının Mühendis Ros Efendi tarafından ifade edildiğini beyan etmiştir.⁷² Burada dikkat çeken nokta, kadın ve küçük çocukların yol yapımında çalıştırıldığına dair şüphelerin ortaya çıkmasıdır. Bu durum, amele-i mükellefe sisteminin aslında erkeklere ve belirli yaş sınırlarına yönelik olmasına rağmen uygulamada genişletilebileceğidir. Dolayısıyla çocuk emeği, yalnızca resmi düzenlemelerle sınırlı kalmamış, gayriresmî yollarla da gündelik hayatta varlığını sürdürmüştür.

1.3. Sürücülük

Şehirlerin gelişmesi ve toplum ihtiyaçlarının çeşitlenmesi gibi nedenlerle ulaşım, sadece belli bir grubun kullanımından çıkarak toplumun geneline yayılmıştır.⁷³ Ulaşım araçlarının toplumun her kesiminde ihtiyaç duyulması sürücülük mesleğinin de yaygınlaşmasına neden olmuştur. Kentleşmeyle birlikte başlayan hizmet sektörü alanındaki gelişmeler çocuk emeğini de bu alana kaydırmıştır. Nitekim, arşiv araştırması sırasında karşılaşılan belgeler çocuk işçiliğinin yaygınlaşarak farklı sektörlerle dağıldığını göstermektedir.

Çocuklar, Osmanlı Devleti'nde birçok alanda önemli bir iş gücü olarak mevcudiyetlerini korusa da bir yandan da hükümet, eğitim ve öğretim hayatını önceleyerek çocukların okula devamlılığını sağlamaya çalışmıştır. Örneğin, 6 Kasım 1909/22 Şevval 1327 tarihli arşiv vesikasında, yaşları müsait olmayan bazı çocukların sürücülük ve arabacılıkla uğraştığı kaydedilmiştir.

71 BOA, Maarif Nezareti, İstanbul Maarif Müdüriyeti [MF.İBT.], 5/31, 1 Safer 1292/9 Mart 1875.

72 BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Kosova Evrakı [TFR.I.KV.], 19/1810, 19 Rebiulevvel 1321/15 Haziran 1903]].

73 İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Trafik ve Trafik Kazaları," *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/36 (2018): 342.

Bu çocuklar sürücülükle uğraşmakla kalmamış bazıları bunu meslek haline getirerek eğitim ve öğretimden uzaklaşmıştır. Hükümet ise bu çocukların eğitimden uzak kalmaması ve diğer çocuklara da kötü örnek olmaması için 18 yaşından küçüklerin sürücülük mesleğini yapmasını yasaklamıştır.⁷⁴ Akranlarına kötü örnek teşkil eden bu durum karşısında yasak getiren Osmanlı hükümeti, toplumsal düzenin korunması ve geleceğe nitelikli bireyler yetiştirilmesini amaçladığı söylenebilir.

1.4. Dilencilik

İnsanlık tarihi kadar eski olan dilencilik, bireylerin merhamet ve vicdan duygularını suistimal ederek çıkar sağlamaya dayalı bir davranış biçimidir.⁷⁵ Osmanlı toplumunda ise XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilencililiğin giderek bir “meslek” olarak algılanmaya başlandığı dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımın şekillenmesinde İslam’ın konuya bakışı da belirleyici olmuştur: *“dilenmek kazanç yolu ile değil zaruriyet ile ortaya çıkmalı ve zaruriyetten dilenen kimseyi de geri çevrilmemelidir.”*⁷⁶ Klasik dönemde, çalışmayacak durumda olan dilencilere “cer kâğıdı” verilmiş ve belirlenmiş bir başbuğun denetiminde dilencilik yapmalarına izin verilirken, çalışabilecek durumda olup dilencililiğe yönelen kişiler yakalanarak kürek cezası veya kalebentlik gibi ağır yaptırımlara maruz kalmıştır.⁷⁷ Bu değişimin temel nedeni “meslek” haline gelen dilencililiğin kentlerde gittikçe yaygınlaşmasıdır. Dilencilik, kent yoksullarının hayatlarını idame ettirebilecekleri gelir sağlamanın en ulaşılabilir ve kolay yollarından biri hâline gelmiştir. Özellikle çocukların bu sürece dâhil edilmesi, dilencililiği bir “geçim yolu” olmasının ötesine taşıyarak acı bir istismar biçimine dönüştürmüştür. Devlet açısından bu durum yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ahlaki düzeni ve toplumsal disiplini tehdit eden bir mesele haline gelmiştir.

1768-1774 Rus Savaşı ve 93 Harbi (1877-1878) gibi Osmanlı’nın mağlubiyetiyle sonuçlanan büyük savaşlar sonrası Osmanlı Devleti büyük toprak kayıpları yaşamış ve elden çıkan bölgedeki halk Anadolu’ya göç etmeye başlamıştır.⁷⁸ Eski sistemin işlevsizliği ve yaşanan yoğun nüfus hareketle-

74 BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemî [DH.EUM.THR.],10/40, 22 Şevval 1327/6 Kasım 1909.

75 Fatih Birtek, “Dilencilik Suçu,” *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/2 (2014): 123.

76 Ali Toksarı, “Dilencilik,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 9: 299.

77 Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi,” *Bir Kent Sorunu Dilencilik: Sorunlar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, 2009): 19; Hülya Örkü ve Hayrettin Pulat, “Dilencililiği Yönetmek: 19. Yüzyıl Osmanlı Merkezinde Suç, Sapma ve sosyal Kontrol Kavramları Bağlamında Dilencilik,” *Gazi Akademik Bakış* 18/35 (2024), 313.

78 İlgin Barut, “Osmanlı Dönemi’nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri,” *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018): 163.

ri sonucunda özellikle barınma ve temel ihtiyaçları karşılamak son derece güç olan İstanbul gibi büyük kentlerde hayatı idame ettirmek daha da güçleşmiş ve bunun sonucunda dilencilik yaygınlaşmıştır.⁷⁹ Böylece, Osmanlı Devleti'nde çocuk emeği yalnızca tarım, atölye, üretim veya hizmet sektörü ile sınırlı kalmamış; dilencilik de çocuk emeğinin önemli bir biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

XVIII. yüzyıl İstanbul'unda dilencilik yapanlar arasında kadınların ve kız çocuklarının sayıca fazla olması, cinsiyetin dilencilikte belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir.⁸⁰ Bu durum yalnızca ekonomik yoksulluğun değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerinin kadınları kamusal alanda daha kırılgan konumlara ittiğini de ortaya koymaktadır. Kadın emeğinin korunmasız niteliği yalnızca sokakta değil, ev içi hizmet alanında da benzer biçimlerde ortaya çıkmıştır. Nitekim 1800'lerde Osmanlı'da köleliğin kademeli olarak kaldırılmasına rağmen, ev içi hizmetlerde çalışan kadınların karşı karşıya kaldıkları korunmasızlık ve güçsüzlük halleri devam etmiştir. 1908 sayımlarına göre İstanbul'daki hanelerin yaklaşık yüzde sekizinde en az bir yatılı hizmetçi bulunmakta olup, bu hizmetçilerin büyük çoğunluğunu genç kadınlar oluşturmaktadır.⁸¹ Bu yapısal kırılganlık, dilencilik yapan kadınlar ve özellikle kız çocukları için daha görünür bir risk oluşturmuş; arşiv belgelerinde, sokakta dilencilik yapan kız çocuklarının ciddi istismar tehlikeleriyle karşı karşıya kaldıkları açıkça ifade edilmiştir.⁸²

Bu artan kırılganlığın yarattığı görünür sorunlar, Osmanlı yönetimini sokaklarda dilencilik yapan kimsesiz çocuklar, yaşlılar, engelliler ve kimsesiz bireylere yönelik yeni düzenlemeler geliştirmeye yöneltmiştir. Bu kapsamda, kimsesiz çocuklarla engelli ve hasta erkek ve kadınların fiziksel dayanıklılıklarını uygun işlerde çalışıp geçimlerini sağlamaları, çalışamayacak durumda olanlara yardım edilmesi, çocuklara ise eğitim ve terbiye verilmesi planlanmıştır. Sokakta kalan bu bireyler üzerine tasarlanan bu planların hayata geçirilmesi için Darülaceze inşa edilecektir. Kurumun idaresiyle ilgili hususlar ise Şura-yı Devlet tarafından hazırlanacak bir nizamname ile ortaya çıkacaktır.⁸³ Öncelikle Dersaadet'te ve Eyüp, Galata, Üsküdar bölgesinde bulunan dilencilerin miktarı, bunlar arasında taşralı ve yerli ahaliden olanların

79 Salim, "II. Abdülhamid Döneminde Korunmaya Muhtaç Çocuklara Yönelik Kurum Bakım Hizmetleri," 829-830.

80 Cihan Özgür, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Çocuk Dilenci Sorunu," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/33 (2016): 30.

81 Müge Telci Özbek, "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başlı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik," *Toplumsal Tarih* 269 (Mayıs 2016), 53.

82 Söz konusu belge aşağıdaki "Çocuk İhmal/İstismarı ve Hukuki Yansımaları" başlığı altında detaylı olarak ele alınmıştır. BOA, Müze-i Hümayun Müdüriyeti, Arkeoloji Müzesi Evrakı [MÜZ.ARK.], 95/46, 2 Rebiulahir 1333/17 Şubat 1915.

83 Hidayet Yavuz Nuhoglu, "Dârülaceze," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 8:512-513.

miktarı tespit edilecektir. Ayrıca dilenciler arasında hasta ve kimsesizlerin tespit edilerek Şehremaneti ve Zabıta Nezareti'ne bildirilmesi gerekmektedir. Yine kimsesiz çocuklara belediye dairelerince ve hayır sahipleri tarafından yardım edilmesi, çalışmaya gücü olanların ise mahallerince yollarda ve sair işlerde istihdam edilmesi Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁸⁴

Bu idari çerçevenin hukuki zemini ise 11 Nisan 1896/27 Şevval 1313 tarihinde çıkarılan Tese'ül-i Men'ine Dair Nizamnamesi ile oluşturulmuştur. Yaşamak için temel ihtiyaçlarını sağlayamayan veya kimsesizler için Darülaceze açılarak sokaklarda dilencilik yapılmasının yasaklanması öngören bu düzenlemenin arka planında,⁸⁵ Osmanlı şehir yapısında ortaya çıkan toplumsal bozulmaların etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle İstanbul'da, köprü üzerinde bulunan ve çoğunlukla hasta, bedeninde bir eksik bulunan veya müptela çok sayıda dilencinin varlığı, buradan gelip geçen yerli ve yabancıları tedirgin etmiş, aynı zamanda estetik açıdan rahatsız edici bir görüntü oluşturmuştur. Bu durum üzerine Dahiliye Nezareti tarafından bazı tedbirler alınması gerekmektedir. Bu çerçevede, zabıta iki veya üç polis görevlendirilmesi ve Darülaceze'den tayin olunacak müfettişlerle birlikte hareket ederek her gün köprü üzerindeki dilencilerin toplanarak Darülaceze'ye sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Sevk edilenlerin hüviyetleri incelenerek Darülaceze'ye kabulleri uygun görülenlerin alıkonulması ve taşra bölgesinden olanların ise memleketlerine sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Dilenenler arasında annesi ve babası olan çocukların "*bundan sonra aileleri tarafından dilendirilmeyeceklerine dair teminat*" alınarak ebeveynlerine teslim edilmesi öngörülmüştür. Bunların yanı sıra, dilenenler arasında cüzzam hastalığına kapılan ve malul olanlar, Üsküdar'daki Miskinler Tekkesi'ne⁸⁶ gönderilecek ve buradan İstanbul'a tekrar geçmemesi Üsküdar zabıtası tarafından denetlenecektir. Bu düzenlemeler ise Zabıta Nezareti, Şehremaneti'ne ve vilayetlere tebliğ edilmiştir.⁸⁷

Tüm bu uygulamalar, dilencilüğün Osmanlı'da yalnızca bir yardım veya asayiş meselesi olmadığını, aynı zamanda şehir düzeni ve nüfus yönetimi açısından yeniden tanımlanmaya başladığını göstermektedir. Nazan Maksudyan'ın belirttiği üzere, sokak çocukları hem korunması gereken mağdurlar hem de şehir düzenini tehdit eden "tehlikeli" unsurlar olarak

84 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], 52/70, 9 Şaban 1307/31 Mart 1890.

85 Nizamnamenin birinci maddesi: "*Madde işbu nizamname darülacezenin bil-inşa güşâdıyla aceze kabulünden itibaren mevki-i icraya vaz olunacak ve andan sonra sokaklarda ve şurada burada dilenmek men edilecektir.*", BOA, Yıldız, Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı [Y.PRK.A.], 10/89, 27 Şevval 1313/11 Nisan 1896.

86 Osmanlı Devleti'nden önce de varlığı bilinen Miskinler Tekkesi (cüzzamhane) cüzzamlıların halk arasına karışmaması için ayrı tutulan mekânın ismidir. Osmanlı'da ilk cüzzamhanenin açılışı 15. yüzyıla rastlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "Miskinler Tekkesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 30: 185-186.

87 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], 112/36, 26 Şaban 1323/26 Ekim 1905.

kodlanmış; böylece çocuk emeğinin ve varlığının kamusal alandaki görünür-lüğü modernleşme söylemi adına azaltılmaya çalışılmıştır.⁸⁸ Bu çerçevede, Osmanlı hükümetinin dilencilikle mücadeleyi yalnızca ekonomik bir sorun olarak değil aynı zamanda şehir düzenini, ahlaki normları ve devlet imajını koruma meselesi olarak da ele aldığını göstermektedir. Çocukların dilenci-likten uzak tutulması için alınan tedbirler, onların korunmasına yönelik sos-yal bir refleksi yansıtırken; diğer yandan dilencilik çocuk emeğinin “sokakta-ki görünürlüğü”nün azaltılması yoluyla denetim altına alınmak istenmiştir.

2. ÇOCUK İHMAL/İSTİSMARI VE HUKUKİ YANSIMALARI

Çocuk işçiliği, başlı başına bir istismar olarak değerlendirilebilir mi? Bu soru, dönemin ahlaki ve toplumsal normları göz önünde tutulmadan yanıtlandırılmaz. Günümüz tanımına göre, çocuk ihmal, çocuğun fiziksel ve psikolo-jik ihtiyaçlarının ona bakmakla yükümlü kişiler tarafından karşılanmaması şeklinde ifade edilmektedir.⁸⁹ Çocuk istismarı ise fiziksel, cinsel, duygusal istismar ve ihmal olmak üzere dört ana kategoriye ayrılmaktadır. Çocuğun yaşamına, sağlığına, gelişimine ve onuruna zarar veren ya da bu tür bir riski barındıran her türlü eylem istismar kapsamında değerlendirilmektedir.⁹⁰

Bu tanımlar evrensel ölçütlere dayanmakla birlikte, tarihsel ve toplumsal bağlam dikkate alınmadan değerlendirildiğinde eksik kalacaktır. Tıpkı ço-cukluk kavramının yalnızca biyolojik bir süreçle sınırlı olmaması gibi, çocuk istismarı anlayışı da toplumdan topluma ve kültürden kültüre farklılık gös-termiştir.⁹¹ Örneğin, Osmanlı'da çocukların üretime katılımı daha çok tarım, zanaat ve küçük işletmeler üzerinden gerçekleşmiş ve bu durum, dönemin hukuki ve toplumsal anlayışı içinde istismar olarak değerlendirilmemiştir.⁹²

88 Nazan Maksudyan, “Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space,” *International Journal of Middle East Studies* 43 (2011): 506-507.

89 Benzer şekilde, Batı'da çocuk hakları konusunda I. Dünya Savaşı öncesinde önemli bir ilerleme kaydedilmemiş, bugün istismar veya ihmal olarak tanımlanan pek çok davranış geçmiş yüzyıllarda mütat kabul edilmiştir. Bkz. Ali Osman Özpolat, “Çocuk İhmal ve İstismarının Politikalarla İlişkisi,” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023), 143.

90 Özpolat, “Çocuk İhmal ve İstismarının Politikalarla İlişkisi,” 143; Müne Aktay, “İstismar ve İhmalin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Tedavisi,” *Gelişim ve Psikoloji Dergisi* 1/2 (2020), 170.

91 Özpolat, “Çocuk İhmal ve İstismarının Politikalarla İlişkisi,” 143; Sevinç Güçlü, “Çocukluk ve Çocukluğun Sosyolojisi Bağlamında Çocuk Hakları,” *Sosyoloji Dergisi* 1/22 (2016): 3; Bob Franklin, *Çocuk Hakları* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993): 22. Örneğin, St. Augustinus'un çocukluğu “günahkarlık” ile ilişkilendiren yorumu bir dönem Hristiyan kültüründe muteber kabul edilmiş; buna karşın, İslamiyet öğretisinde çocukluk farklı bir anlayışla ele alınmış ve çocuk, doğuştan günahsız olarak tanımlanmıştır. Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, 18.

92 Ali Gurbetoğlu, “II. Mahmut'un Temel Eğitimin Zorunluluğuna İlişkin 1824 Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi,” *Journal of Turkish Studies* 15/5 (2020), 2341.

Bu hukuki ve toplumsal çerçeve, özellikle modernleşme süreciyle birlikte yeni üretim biçimleri ve emek ilişkilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İnsanlık tarihindeki iktisadi ve toplumsal ilerlemeler beraberinde yeni sorunları da getirmiştir. Bunlardan biri, sanayileşmenin en önemli çıkmazlardan biri olan ucuz iş gücüdür.⁹³ Sanayileşmenin etkileri Osmanlı Devleti'nde de kendini göstermiştir. Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı işçilerinin günlük çalışma süresi 15-16 saate kadar uzayabilmiştir. Örneğin, Dilaver Paşa Nizamnamesi kapsamında Zonguldak köylülerinden 15 ila 50 yaşları arasındaki kişiler her ayın 15 günü madende, 15 günü ise tarlada çalışmak zorunda kalmıştır.⁹⁴ Bu durum, dönemin ağır çalışma koşullarını somut biçimde ortaya koymaktadır. Fabrikalarda çalışan işçilerin çalışma koşullarının giderek ağırlaşması, meselenin Meclis gündemine taşınmasına ve basında yer bulunmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim *İkdam* gazetesinin 23 Mart 1910 tarihli sayısında çıkan “Ameleler Hakkında” başlıklı haberde, işçilerin çalışma koşullarına ilişkin olarak hazırlanan bir kanun tasarısında işçilerin günde dokuz saatten fazla çalıştırılmaması ve 12 yaşını doldurmuş çocukların fabrikalarda çalıştırılması meselesinin ele alındığı görülmektedir.⁹⁵

Bu ağır çalışma koşulları ve çocuk emeğinin üretimdeki görünürlüğü, çocukların korunmasına yönelik hukuki düzenlemelerin eksikliğini daha aşikâr hale getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde, yalnızca çocuğun haklarını korumaya yönelik özel bir yasa çıkarılmadığı bilinmektedir. Çocukların korunması, padişahların/devletin meşruiyetini pekiştiren bir unsur olarak, büyük ölçüde hayır ve yardım çerçevesinde ele alınmıştır.⁹⁶ Osmanlı'da sosyal destek hizmetleri daha çok modernleşme faaliyetleriyle birlikte başlamış; bu dönemden önce, toplumunda yardıma muhtaç bireylerin ihtiyaçları çoğunlukla vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır. Nitekim kent yoksulları ile ilgili hâkim anlayış ve izlenen politikalar değişmiş, bu dönüşümler Osmanlı tarihinde modern devlet oluşumunun somut göstergeleri olarak değerlendirilmiştir.⁹⁷ Ancak Tanzimat Dönemi'nde vakıf gelirlerinin Maliye Hazinesi içinde eritil-

93 Örneğin Avrupa'da fabrika bacalarının temizliğinde düşük maliyetli iş gücüne olan talep nedeniyle çocuk işçiler çalıştırılmış, ancak artan sağlık riskleri ve tehlikeler karşısında, 1788 ve 1802 yıllarında iş güvenliği ve sağlığına dair bazı düzenlemeler getirilerek çocuk işçilerin çalışma saatlerine yönelik kısıtlamalar getirilmiştir. Ancak bu kurallar çoğunlukla uygulanmamıştır. 1842 yılında ağır çalışma koşulları nedeniyle kadın ve 10 yaşın altındaki çocukların madenlerde çalıştırılması yasaklanmıştır. Tuba Özhazinedar, “İşçiler, Osmanlı'nın İşçileri ve Yasal Kısıtlamaları,” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 75 (2024): 342-343.

94 Gülmez, “Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919),” 3: 795.

95 Özhazinedar, “İşçiler, Osmanlı'nın İşçileri ve Yasal Kısıtlamaları,” 354.

96 Kasım Karataş ve Hakan Acar, Özlem Cankurtaran, Yüksel Baykara Acar, Elif Gökçeersan, “Türkiye'de Çocuğun Korunması: Osmanlıdan Günümüze Çocuk Refahına Yönelik Düzenlemeler,” *Toplum ve Sosyal Hizmet* 15/1 (2004), 17.

97 Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları,” 17.

mesi, sosyal yardım fonksiyonlarının merkezi devlet aygıtının sorumluluğu haline gelmesine neden olmuştur.⁹⁸ Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda önemli adımlar atılarak ıslahhaneler (1863), Dârülaceze (1896)⁹⁹, Dârüşşafaka (1873)¹⁰⁰, Dârüleytam (1914)¹⁰¹ gibi kurumlar aracılığıyla kimsesiz ve yoksul çocuklar koruma altına alınmıştır.

Bu kurumsal dönüşümler, hukuk alanındaki değişim ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Toplumsal ve ekonomik koşullar değiştikçe hukukun da güncellenmesi ve uyarlanması gerekmektedir. Zira hukuk kuralları, diğer devlet kurumları gibi değişime ve gelişime ihtiyaç duyan bir yapıya sahiptir ve dönemin ekonomik, iktisadi, siyasi ve toplumsal normlarına bağlı olarak dönüşüm geçirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı hukukunda çocuk haklarını korumaya yönelik özel bir kanun bulunmasa da zaman içinde karşılaşılan yeni sorunlara karşı birtakım yasaklar getirilerek çocukların mağduriyetlerini önleme çabaları görülmektedir. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri, 18 yaşın altındaki çocukların sürücülük mesleğini icra etmesinin yasaklanmasıdır. Bu düzenleme, çocukların eğitim hayatına zarar vereceği ve diğer çocuklara olumsuz örnek teşkil edeceği gerekçesiyle getirilmiştir.¹⁰² Ayrıca, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kaleme alınmış olan bu belge, Osmanlı'nın son dönemlerdeki sosyal politikalarını çocuk hakları bağlamında anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir.

Osmanlı'da çocuk algısındaki değişimler, modernleşme sürecinin başlamasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Tanzimat Dönemi'nde eğitim reformları hayata geçirilmiş, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ve çocuklara yönelik basın organları oluşturulmuştur.¹⁰³ Bu gelişmeler, çocuğun yalnızca aile içinde değil, giderek kamusal alanda da korunması gerektiğine dair yeni bir anlayışı pekiştirmiştir. Bu anlayışın bir yansıması olarak, modernleşmeyle birlikte eğlence alanlarında da çocuklara yönelik düzenlemeler gündeme gelmiştir.

98 Özbek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları," 583. II. Mahmut, vakıf gelirlerinin devlet kontrolüne girmesiyle hem gelirlerin suiistimal edilmesini önlemiş hem de merkeziyetçi ve reformist faaliyetlerine mali kaynak sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "II. Mahmut Dönemi Ulema ve Vakıflar," *II. Mahmut: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, (İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010).

99 Söz konusu madde için ayrıca bkz. Nuhoglu, "Dârülaceze," 512-514.

100 Osmanlı'da öksüz ve yetim Müslüman çocukları okutmak için 1873 yılında Cem'iyet-i Tedrisiyye-i İslamiyye adlı dernek tarafından kurulmuş mekteptir. Halis Ayhan ve Hakkı Maviş, "Dârüşşafaka," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 9: 7-9.

101 Balkanlar ve I. Dünya savaşları sonrasında öksüz kalan çocukların barınmaları ve meslek edinmeleri amacıyla oluşturulmuş bir kurumdur. Nuhoglu, "Dârüleytam," 521.

102 BOA, DH.EUM.THR., 10/40.

103 Osmanlı'da çocuklara özgü ilk dergi, 1869 yılında *Mümeyyiz* adıyla çıkarılmıştır. Cüneyd Okay, "Eski Harfli Çocuk Dergileri," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4/7 (2006): 511.

XIX. yüzyıl sonlarına doğru, Lumiere kardeşlerin buluşu olan sinematografi aletinin İstanbul'a getirilmesiyle sinema salonları açılmaya başlamış¹⁰⁴ ve çocukların bu yeni eğlence kültürüyle nasıl etkileşim kuracağı tartışma konusu olmuştur. Özellikle İstanbul'daki sinemalarda cinayet sahneleri içeren filmlerin gösterimde olduğu ve çocukların bu tür filmleri izlediği anlaşılmıştır. Bu durum, çocukların gelişimi üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmiş ve çocukları korumaya yönelik bir takım önlemler alınmasını gündeme getirmiştir. Filmlerde yer alan şiddet içerikli sahnelerin çocuklar üzerinde psikolojik hasarlar bırakacağı düşüncesiyle, çocuklara mahsus eğlenceli ve faydalı filmler haricinde, 16 yaşından küçüklerin sinema salonlarına girişinin engellenmesi için Beyoğlu Mutasarrıflığı tarafından valiliğe arzda bulunulmuş ve bu talep Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹⁰⁵

Devletin çocukları yalnızca zararlı içerikten korumaya çalışması değil, aynı zamanda onları üretken bireyler olarak yetiştirme arzusu da dikkat çekicidir.¹⁰⁶ Ancak bu yaklaşım, çocukların erken yaşta üretim sürecine dâhil edilerek iş gücünün sürekliliğinin sağlanması amacını da yansıtmaktadır. Nitekim bir arşiv belgesine göre, Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'ye asker olarak kaydedilmek üzere taşradan getirilen çocukların, yaşlarının küçük olması nedeniyle doğrudan askerlik hizmetine alınmadıkları görülmüştür. Bunun yerine, bu çocukların eğitim almaları ve bir zanaat edinmeleri amacıyla, belirli meslek erbablarına çırak olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede, çocuklar imameci, şekerçi, terzi esnafına; kuruyemişiçi ve berber kethüdaları gibi muhtelif meslek gruplarının yanına yerleştirilmiştir. Esnafın, bu çocukları birer evlat gibi sahiplenmesi ve terbiye etmesi şart koşulmuştur.¹⁰⁷

Çocukların toplumsal düzene entegrasyonunu sağlamaya yönelik bir diğer önemli düzenleme ise çocukların temel haklarından biri olan eğitim alanında gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁸ Osmanlı eğitim tarihinde kilit taşlarından biri olarak nitelendirilen ve Sultan II. Mahmut tarafından ilan edilen Talim-i Sıbyan Fermanı, bu kapsamda özel bir öneme sahiptir. İlgili fermanın ne ölçüde başarılı olduğu ayrı bir araştırma konusu olmakla birlikte, temel eğitimi zorun-

104 Mustafa Temel, "Sinemanın Osmanlı'da Yaygınlaşmasında Sinema Dergilerinin Rolü," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (2015): 778.

105 BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet-İ Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi [DH.EUM.VRK.], 28/22, 29 Safer 1335/25 Aralık 1916.

106 Maksudyan, "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space," 499.

107 BOA, Cevdet, Askeriye [C.AS.], 800/33918, 12 Zilkade 1249/23 Mart 1834.

108 Hüseyin Şimşek, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Çocukluk Anlayışı ve Çocuk Hakları Üzerine," *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları* (Ankara: Pegem Akademisi, 2011), 1170.

lu hale getirmeyi amaçlaması bakımından oldukça önemlidir. 1824 tarihli fermanında, bu çalışmanın temel sorunlarından birine işaret edilerek, “*ailelerin çocuklarını eğitimsiz bırakmamaları gerektiği, anne ve babaların geçim kaygısıyla çocuklarını henüz beş-altı yaşındayken okuldan alarak zanaatkâr yanına çırak verdikleri, bu durumun çocukların eğitimsiz kalmasına ve ilerleyen yaşlarda öğrenmeye karşı ilgisiz olmalarına yol açtığı*” belirtilmiştir. Bu bağlamda ferman, zorunlu eğitimin yalnızca eğitim sistemini güçlendirme amacı taşımadığı, aynı zamanda çocuk işçiliği ve istismarını önlemeye yönelik bir adım olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

Zorunlu eğitim ile ilgili önemli adımlardan biri de 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile atılmış ve bu nizamname ile bütün eğitim sistemi gözden geçirilerek ilköğrenim zorunlu hale getirilmiştir.¹¹⁰ Eğitim politikalarındaki bu reformlar, okul çağındaki çocukların iş hayatına yönlendirilmesi yerine eğitim sürecinde kalmasını teşvik etmeyi amaçlamıştır. Böylece çocuk işçiliği üzerinde dolaylı bir etki yarattığı düşünülmektedir.

Tüm bu gelişmeler, sanayileşmenin toplumsal yapıda da köklü dönüşümler yarattığını göstermektedir. Açılan yeni fabrikalar çocuk emeğinin yoğun olarak kullanılmasına yol açarken özellikle kız çocuklarının üretim alanına girişinin toplum açısından yeni bir durum olduğu görülmüştür. Yahya Araz, aslında Osmanlıların bu duruma hiç alışkın olmadığını belirtmektedir.¹¹¹ Bu duruma tereddütle bakılmış olsa bile çocuk emeği yoğun bir şekilde kullanılmaya devam edilmiş ve istismar tehlikesi ortadan kaldırılmamıştır. Öte yandan çalışma koşullarının ağır ve ücretlerin düşük olması, fabrikadaki kadın işçileri grev yapmaya itmiş ve bu alanda verilen mücadeleler sonrası hukuki alanda da kayda değer girişimlerde bulunulmuştur. *Müessesât-ı Sinaîyyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihası* adıyla oluşturulan düzenleme çocuk ve kadın işçiliği üzerine ayrıntılı yasal düzenlemeler getirmeyi hedeflemektedir. 26 hükümden oluşan bu layiha “*yine devlet makamları tarafından, üretim ve çalışma özgürlüğüne zarar verdiği nedeniyle*” yürürlüğe konulmamıştır.¹¹² Bu durum ise işçi haklarından çok işveren çıkarlarının gözetildiğini göstermektedir.

Yasal düzenlemelerin yetersiz kalması çocukların istismar/ihmal karşısında korunmasız kalmasına yol açarken Osmanlı ise kimi zaman bireysel vakalar üzerinden tedbir almaya çalışmıştır. Bu bağlamda dikkat çeken ör-

109 Gurbetoğlu, “Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi,” 2347-2348.

110 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 214-215.

111 Araz, 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emeği, 24.

112 Kadir Yıldırım, “Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 251. Söz konusu layiha için ayrıca bkz. Zafer Toprak, “Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesât-ı Sinaîyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması 1910,” *Toplum ve Bilim* 27 (1984): 229-237.

neklerden biri, “*fiil-i şen*” kavramıyla tanımlanan cinsel istismar vakasıyla ilgili olmuştur. 28 Haziran 1905/24 Rebiulahir 1323 tarihinde Darülaceze Müdüriyeti'ne gönderilen belgede, Darülaceze'de işçi olarak çalışan bir çocuğun cinsel saldırıya maruz kaldığına dair bir iddia da bulunulmuştur. Belgeye göre, Darülaceze terzihanesinde müstahdem olan Hasan Çavuş, 11 Haziran gecesi saat 01.30 sularında, dökümhanede çalışmakta olan 14 yaşındaki Salih bin Mehmet'e, imalathane kapısı önünde tecavüze yeltendiği ihbar edilmiştir. Olay üzerine başlatılan tahkikat kapsamında, çocuk işçilerin çalışma alanlarında gece nöbetçi bulundurulup bulundurulmadığının araştırılması; nöbetçi bulunmaması halinde bunun sebebinin açıklanması ve görevli personelin vazifelerini ihmal edip etmediklerinin tespit edilerek bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca kurumun iç düzenine ilişkin konularda en küçük bir ihmalin dahi ağır sorumluluk doğuracağı belirtilerek tüm görevliler uyarılmıştır.¹¹³ Nitekim söz konusu vaka, çocuk emeğinin korunmasına dair iddialar ile devlet kurumlarının fiili işleyişi arasındaki sınırların her zaman örtüşmediğini göstermektedir.

Çocukların maruz kaldığı diğer bir istismar biçimi ise fuhuşa zorlanmalarıdır. 16 Mayıs 1906 tarihinde kaleme alınmış arşiv belgesinde, özellikle Galata bölgesinde bu sorunun ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Beyoğlu Mutasarrıflığına yazılan bu belgede, Galata'daki otellerde 13-14 yaşlarındaki bazı Müslüman çocukların fuhuşa teşvik edildiğine dair jurnal raporundan bahsedilmektedir. Bölgedeki durumun tahammül edilemez bir seviyeye ulaştığına dair halktan gelen şikâyetler üzerine, durumun araştırılması talep edilmiştir. Ayrıca, fuhuşun yayılması ile birlikte artan “illet-i efrenciye” (zührevi hastalıklar) gibi sağlık tehditleri de devletin gündemine girmiştir. Bunun üzerine, Galata civarındaki fuhuş yapılan yerlerin sayısını belirlemek ve kapsamlı bir denetim süreci başlatmak amacıyla bir defter hazırlanması emredilmiştir.¹¹⁴

Bu belgede adı geçen Galata, Osmanlı döneminde İstanbul'un üç önemli idari bölgesinden biri olup, kozmopolit yapısıyla dikkat çeken bir merkezdir. Modern belediyeçilik uygulamalarının başladığı ilk bölge olması nedeniyle, Osmanlı yönetimi açısından ayrı bir önem taşımakla birlikte, İlber Ortaylı Galata'nın, özellikle XIX. yüzyılda asayiş açısından Osmanlı'nın en problemli bölgesi olduğunu belirtmektedir.¹¹⁵ Bu nedenle fuhuşun yoğunlaştığı ve ahlaki sorunların derinleştiği bu merkezde başlatılan denetim süreci, devletin çocukları koruma sorumluluğunu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sağlık ve kamu ahlakı düzleminde de inşa etmeye çalıştığını göstermektedir.

113 BOA, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi Evrakı [DH.MKT.], 981/33, 24 Rebiulahir 1323/28 Haziran 1905.

114 BOA, Zabtiye [ZB.], 385/136, 1 Rebiulevvel 1322/16 Mayıs 1906.

115 İlber Ortaylı, “Galata,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 13: 306.

Bu durum, çocuk emeği meselesinin devlet açısından çok katmanlı bir sorun alanına dönüştüğünü göstermektedir.

Benzer biçimde, çocuk istismarının en görünür olduğu alanlardan biri de dilencilik faaliyetleridir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, çocuk dilencilğinde belirgin bir artış olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, 20 Mart 1918 tarihli ve Müzeyi Hümayunlar Müdür-i Umumisi tarafından Polis Müdürlüğüne gönderilen vesika dikkat çekmektedir. Belgede, Soğukçeşme Kapısı'ndan Müze-i Hümayun, Topkapı Saray-ı Hümayun ile Darphane'ye giden cadde üzerinde 10 ile 12 yaşlarında kız çocukların dilendiklerini; dilenmekle kalmayıp buradan gelip-geçenlere münasip olmayan sözler sarf ederek insanları taciz ettikleri ve bu çocukların cinsel istismara uğrama riskiyle karşı karşıya oldukları ifade edilmiştir. Daha önce yetkililer tarafından bölgeden uzaklaştırıldıkları hâlde yeniden aynı noktada dilencilik yaptıkları ifade edilmektedir. Ayrıca bu durum, söz konusu cadde üzerinden gelip geçmekte olan birçok memuru, ahaliyi ve özellikle ecnebileri rahatsız etmeleri nedeniyle bu gibi kızların dilencilik yapmalarının engellenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun için de Soğukçeşme Kapısı'nda bulunan polis memurlarının, dilenci çocukların bölgeye girişine müsaade edilmemesi ve oturdıkları mahalleden uzaklaştırılmaları yönünde talepte bulunulmuştur.¹¹⁶

Bu olay Galata örneğinde olduğu gibi devletin ahlaki, toplumsal veya kamu sağlığı endişesinin yanı sıra, çocuk emeğinin istismar boyutunu uluslararası bir imaj sorunu olarak algılandığını da ortaya koymaktadır. Özellikle "*ecne-bilerin*" bu manzaraya tanık olmalarının vurgulanması, çocuk emeği meselesinin yalnızca iç düzenle ilgili değil, Osmanlı'nın dışarıya karşı sergilediği imajla da bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çocukların dilencilikte kullanılması devletin modernleşme iddiaları açısından ciddi bir tehdit olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Müge Telci Özbek, geç Osmanlı döneminde fuhuş düzenlemelerini incelediği çalışmalarında fuhuşun kent düzeni ve kamu sağlığıyla ilişkili bir "sosyal kontrol" aracı olarak işlediğini vurgulamıştır. Özbek'in özellikle Galata'ya dair tespitleri, devletin alt sınıf kadınları ve kamusal alanda görünür hâlde gelen grupları disiplin altına alma çabalarının kapsamını ortaya koymaktadır.¹¹⁷ Bu çalışma ise, 20 Mart 1918 tarihli belge üzerinden aynı kontrol mantığının kadın bedeninin ötesine geçerek çocuk bedeni üzerinde de yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Böylelikle devletin kamu düzenini koruma politikaları ile çocuk emeği ve çocuk istismarı vakalarına yönelik müdahaleleri arasındaki sınırın son derece geçirgen olduğu daha açık bir biçimde görülmektedir.

116 BOA, MÜZ.ARK., 95/46.

117 Telci Özbek, "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başlı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik," 53; Müge Telci Özbek, "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)," *Middle Eastern Studies* 46/4 (2010): 559.

Çocukların iş gücüne dâhil olması sadece toplumsal düzenin bozulmasına yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı vergi sisteminde de bazı uyumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Temettü vergisi çerçevesinden önemli bir tartışma konusu olmuştur. Günümüzde kazanç vergisi olarak nitelendirilen temettü vergisi, Osmanlı Devleti'nde 1858 yılından itibaren tüccar ve esnaftan alınmıştır.¹¹⁸ Bu bağlamda sanat ve ticaretle uğraşan 15 yaşından küçük çocukların temettü vergisinden muafiyetleriyle ilgili bir tartışma doğmuştur.¹¹⁹ Bu konuda mesul defterdarlığından bilgi talep edilmesi üzerine Hazine-i Celile-i Hukuk Müşavirliği'nin görüşüne başvurulmuştur. Müşavirlik ise, Mecelle'nin 972. maddesinde¹²⁰ yer alan hükmüne dayanarak, 15 yaşından küçük olan sagir-i mümeyyizin velisi izniyle ticaretle uğraşması halinde temettü vergisi mükellefiyeti hususunda baliğden farksız olduğu ifade edilmiştir. Ancak 15 yaşından küçüklerin bedel-i askeriyye tarh ve tevzi edilmemesine dair düzenleme dikkate alınarak, aynı yaş grubundaki çocukların temettü vergisinden de muaf tutulması gerektiği düşünülmüştür. Bu görüş, Maliye Nazırı tarafından Sadaret Makamına arz edilmiş; konunun incelenmesi için Tanzimat Dairesi'ne sevk edilmiştir.¹²¹ Bu dairede kaleme alınan mütalaada ise 15 yaşından küçüklerin askerlik bedelinden muaf tutulması göz önünde bulundurularak, temettü vergisinden de müstesna tutulmalarının uygun olacağı sonucuna varılmıştır.¹²²

Bu belge, çocuk emeği ile hukuki, sosyal ve ekonomik yükümlülüklerin kesişim noktalarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Öncelikle, Mecelle'nin 972. maddesi, 15 yaşından küçük çocukların veli izni olmaksızın ticari faaliyetlerle uğraşmasını engelleyerek çocukların ekonomik faaliyetlere katılımını hukuki bir zemine oturtmuştur. Bununla birlikte, çocuğun mümeyyizlik dönemine, yani fiziksel ve zihinsel olgunluğa kavuşmamış olma ihtimali göz önünde tutulduğunda yetişkin bir bireyle aynı ekonomik yükümlülüklerle tabi tutulması tartışmalı bir konu olmuştur. Bu bağlamda Şura-yı Devlet'in 15 yaşı altındaki çocukların temettü vergisinden

118 Temettü vergisi, günümüzdeki kazanç vergisinin Osmanlı dönemindeki karşılığıdır. Osmanlılar 1858 yılından itibaren tüccar ve esnaftan temettü' vergisi almaya başlamıştır. Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1989), 323.

119 İslam hukukunda, doğumdan ergenlik çağına kadar olan süreç "çocukluk" olarak kabul edilmektedir. Çocukluk dönemi ise gayri mümeyyiz çocuk ve mümeyyiz çocuk olmak üzere iki gruba ayrılmış ve genellikle mümeyyiz yaşının başlangıcı 7 yaş olarak kabul edilmiştir. Mehmet Akif Aydın, "Çocuk," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 8: 361-362. Bu tanım göz önünde tutulduğunda, çocukluk dönemini belirleyen unsurun idrak etme yeteneğine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Mümeyyiz anlam olarak "temyiz eden, iyiyi kötüden ayıran" kişiye karşılık gelmektedir. İsmail Parlatur, "Mümeyyiz," *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınları, 2012), 1178.

120 "Bir sagir velisi tarafından izin verildikde taht-ı mezuniyette dâhil olan hususatta baliğ-i menzilesinde olur ve bey' ve icare gibi akdi mu'teber olur", BOA, Şura-yı Devlet [ŞD.] 419/137, 3 Safer 1323/9 Nisan 1905.

121 BOA, ŞD. 419/137.

122 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], 111/ 96, 22 Cemazeyilahir 1323/24 Ağustos 1905.

muaf tutulmaları yönündeki kararı, onların fiziksel ve zihinsel gelişimlerini gözetildiğini göstermektedir. Ancak bu kararın, bir yandan ticaret ve zanaatla uğraşan çocuklar için hukuki bir çerçeve çizerken, diğer yandan çocuk işçiliği bağlamında bazı sorunlara kapı aralayacağı düşünülmektedir.

Belge, çocuk işçiliği açısından iki temel yorumu mümkün kılmaktadır. İlk olarak, çocukların temettü vergi mükellefiyetine konu olması çocuk işçiliğinin yaygınlaştığının bir göstergesi olabilir. İkinci olarak, 15 yaşın altındaki çocuklara vergi muafiyeti sağlanması, sanatsal yetkinlik gerektiren mesleklerin ve ticari faaliyetlerin teşvik edilerek canlandırılmaya çalışıldığını düşündürmektedir. Ancak bu düzenlemenin dolaylı bir etkisi olarak, eğitim çağındaki 15 yaşından küçük çocukların çalışma hayatına girişlerini kolaylaştırmasının ve ailelerin çocuklarını bir gelir kaynağı olarak görmesinin teşvik edilmesi gibi olumsuz sonuçlar doğurması muhtemeldir. Nitekim bu ilişkili tutum, Osmanlı'nın çocuk emeğini hem teşvik eden hem de sınırlayan politikaları aynı anda yürüttüğünü ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Son yıllarda giderek genişleyen literatür, çocuk emeğinin Osmanlı sanayisi, şehir hizmetleri ve gündelik emek biçimlerinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Modernleşme süreciyle birlikte çocuklara verilen değerin artmasına karşın, çocuk işçiliğine bağlı sorunlar da derinleşmiş; bu durum çocukların korunma ihtiyacını daha belirgin hale getirmiştir. Bu süreçte özellikle kız çocuklarının fuhuş ve istismar bağlamında maruz kaldığı riskler de dikkat çekmektedir. Bu çalışma, literatürde ulaşılan genel sonuçlarla uyumlu olmakla birlikte bazı noktalarda özgün bir katkı sunmaktadır.

Birincisi, çocuk emeği yalnızca ekonomik zorunluluklarla açıklanmamış; devletin farklı alanlarda çocukları planlı biçimde konumlandığına işaret eden arşiv belgeleri bütüncül olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, literatürdeki “devlet politikaları” tartışmasını daha somut bir zemine taşımaktadır. Bu bağlamda, çocukların yalnızca fabrikalarda değil, sürücülük gibi şehir içi hizmetlerde istihdam edilmeleri, devletin çok sektörlü iş gücü planlamasına yeni bir boyut eklemektedir.

İkincisi, islahhanelerden sanayi tesislerine düzenli sevkler, 12 yıla varan istihdam süreleri, taşradan yapılan zorunlu çocuk talepleri ve “aff-ı talep” başvurularının reddi gibi örnekler; çocuk emeğinin süreklileştirilmiş ve kurumsallaştırılmış bir güç havuzu şeklinde işletildiğini göstermesi bakımından daha yapısal bir okuma sunmaktadır. Islahhanelerden fabrikalara yönlendirilen çocuklar, Tersane-i Âmire'nin taşradan zorunlu çocuk talebi ve özellikle temettü vergisi tartışmalarında “sagîr-i mümeyyiz”e veli izniy-

le ticaret kapısının açılması gibi düzenlemeler, çocukların iş gücüne teşvik edilmesine ve bu sürecin hukuki bir zemine oturtulmasına yol açmıştır.

Bu çerçeveyi daha görünür kılan dikkat çekici durum Rîştehane-i Âmire'de istihdam edilen 47 Ermeni çocuğun, 12 yıllık çalışma süreleri dolmasına rağmen yerlerine yeni işçiler gelmeden serbest bırakılmamasıdır. İncelenen belgede, çocukların uzun yıllar çalıştırıldığı ve bazılarının belge metninde kullanılan ifadeyle “fevt” ve “telef” olduğu kaydedilmekte; ancak bu ölümlerin gerekçelerine dair herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Bu durum, çocuk emeğinin zorunlu uzun süreli ve geri dönüşü olmayan sonuçlar doğurabilen bir çalışma biçimi olarak görüldüğünü açıkça göstermektedir.

Üçüncüsü, Nevrekop-Doğu Rumeli hattındaki çocuk işçi göçü, Galata'daki fuhuş soruşturmaları, Soğukçeşme'deki kız çocuklarının dilencililiği ve temettü vergisi tartışmaları birlikte ele alınması; çocuk emeğinin ekonomik, toplumsal cinsiyet temelli, hukuki ve sınır aşan boyutlarının bütüncül biçimde analiz edilmesini sağlamaktadır. Böylece çalışma, mevcut literatürü tamamlamakla kalmayıp, çocuk emeğinin devlet politikaları, sosyal düzen, hukuki statüler ve emek göçü eksenlerinde nasıl kesiştiğini arşiv belgeleri üzerinden daha geniş ve çok katmanlı bağlamda yeniden düşünmeyi mümkün kılmaktadır.

Tüm bu örnekler bir arada değerlendirildiğinde, literatürde sıkça vurgulanan “himaye ve emeğin sömürülmesi” yaklaşımı bir kez daha doğrulanmakta; Osmanlı modernleşmesinin pek çok alanda sergilediği ikircikli tutumun, çocukluk kavramının hukuki ve toplumsal olarak tanımlanmaya çalışıldığı alana da yansıdığı görülmektedir.

Toplumsal açıdan görünür bir çözüm üretmek yerine, yapısal ve kalıcı bir düzenleme inşa edilmeyip geçici müdahalelerle sistemin sürdürülmeye çalışılması bu çerçevede temelsiz bir yorum olmayacaktır. Nitekim Darülaceze örneğinde görüldüğü üzere, çocukların sanayi alanlarına yönlendirilmesi bir yandan mesleki kazanç sağlamalarına imkân tanırken, diğer yandan kurumun mali yükünü azaltmaya hizmet etmiştir. Bu durum, çocuk emeğinin yalnızca bir sosyal düzenleme aracı olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve mali bir pragmatizm çerçevesinde değerlendirildiğini göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma, mevcut literatürde genellikle ayrı ayrı ele alınan sanayi, yol yapımı, tersane, dilencilik ve fuhuş gibi alanları çocuk emeği perspektifinden ve arşiv belgeleri ışığında geniş bir bağlamda bir araya getirerek, devletin çocuklara yönelik ekonomik, hukuki ve sosyal kontrol politikaları arasındaki ilişkileri daha görünür kılan bütüncül bir çerçeve sunmaya çalışmaktadır.

Yazar Beyanları

Hakem Değerlendirmesi: Bu makale çift kör hakemlik süreciyle değerlendirilmiştir.

İntihal Kontrolü: Makale Turnitin programı ile taranmış ve derginin intihal politikası ile uyumlu bulunmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Finansman ve Proje Desteği: Bu çalışma için herhangi bir kurumsal/finansal destek alınmamıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu çalışma için etik kurul onayına gerek yoktur.

Yapay Zeka Araçlarının Kullanımı: Yapay zeka araçları makaleden yola çıkarak İngilizce genişletilmiş özetin yazımında kullanılmıştır. Yazarlar tarafından son kontrolü yapılmıştır.

Veri Paylaşım Beyanı: Bu çalışmanın bulgularını destekleyen veriler yazarlar tarafından üretilmiştir. Ancak bilgilendirilmiş onam formunda yer alan “elde edilen veri, proje dışında başkaları tarafından yeniden kullanılmayacaktır” ifadesi nedeniyle verilerin paylaşılması onam formuna aykırılık teşkil etmektedir.

Teşekkür: Yazarlar, ölçeğin düzenlenmesinde fikir veren ve ayrıca veri toplama sürecine katılan akademisyenlere teşekkür eder.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi [BOA.DH.ŞFR.], 55/230.
- BOA, Dahiliye Nezareti, Darülaceze Müdüriyeti [DH.DACZ.], 4/9, 7/9.
- BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi [DH.EUM.VRK.], 28/22.
- BOA, Dahiliye Nezareti, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi [DH.SN.THR.], 35/7, 31/39.
- BOA, Dahiliye Nezareti, İdare [DH.İD.], 63/28.
- BOA, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi Evrakı [DH.MKT.], 981/33.
- BOA, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi [DH.EUM.THR.], 10/40.
- BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi [MF.MKT.], 23/143.
- BOA, Maarif Nezareti, İstanbul Maarif Müdüriyeti [MF.İBT.], 5/31.
- BOA, Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [BOA.MF.İBT.], 2/139.
- BOA, Sadaret, Mektubi Kalemi Evrakı [A.}MKT.], 90/37, 25/7, 30/45.
- BOA, Sadaret, Divan Kalemi Evrakı Mukavelenameler [A.}DVN.MKL.], 14/20.
- BOA, Müze-i Hümayun Müdüriyeti, Arkeoloji Müzesi Evrakı [MÜZ.ARK.], 95/46.
- BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Selanik Evrakı [TFR.I.SL.], 138/13727.
- BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Kosova Evrakı [TFR.I.KV.], 19/1810.
- BOA, İrade, Dahiliye [İ.DH.], 126/6463.
- BOA, Maliye Nezareti, Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML.EEM.], 559/22.
- BOA, Yıldız, Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı [Y.PRK.A.], 10/89.
- BOA, Cevdet, Askeriye [C.AS.], 800/33918.
- BOA, Zabtiye [ZB.], 385/136.
- BOA, Şura-yı Devlet [ŞD.] 419/137.
- BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.], 111/ 96, 112/36, 52/70.

Araştırma Eserler

- Aktay, Müne. “İstismar ve İhmalin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Tedavisi.” *Gelişim ve Psikoloji Dergisi* 1/2 (2020): 169-184.
- Araz, Yahya. 16. *Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emeği Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Araz, Yahya. 16. *Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

- Araz, Yahya. *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği-Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1762-1922)*. İstanbul: Kitap Yayınevi: 2020.
- Atabaki, Touraj ve Gavin D. Brockett. ed. *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. Çev. Can Cemgil. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet Akif. "Çocuk," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8: 361-363.
- Ayhan, Halis ve Hakkı Maviş. "Dârüşşafaka," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9: 7-9.
- Barut, İlgin. "Osmanlı Dönemi'nde Gerçekleşen Göçlerin Kurumsallaşma ve Göç Politikaları Üzerindeki Etkileri." *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 40/2 (2018): 161-190.
- Bektaş, Meryem. "İslam Hukukunda Çocuk Hakları Bağlamında Koruyucu Aile." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Birtek, Fatih. "Dilencilik Suçu." *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/2 (2014): 121-172.
- Bostan, İdris. "Tersâne-i Âmire." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 40: 513-516.
- Buluş, Abdülkadir. "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadınının Gözlemleri ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzara-lar." *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2012): 49-61.
- Cin, Halil ve Ahmet Akgündüz. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1989.
- Cora, Y. Tolga. "The Market as a Means of Post-Violence Recovery: Armenians and Oriental Carpets in the Late Ottoman Empire (c.1890's-1910's)," *IRSH* 66 (2021): 217-241.
- Çatma, Erol. *Asker İşçiler*. İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998.
- Doğan, Neslihan. "Karl Marx'da Kapitalizm Eleştirisi: Makineleşme ve İnsan." *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences* 5/14 (2019): 75-83.
- Dumrul, Cüneyt ve Yasemin Dumrul. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Pat-ternde Sanayileşmesinin önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme." *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 12/23 (2014): 146-170.
- Ekin, Ümit. "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Karayolu Ulaşımını ve nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)." *Belleten* 81/291 (2017): 387-418.
- Göktepe, Kaya. "Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)." *History Studies* 10/5 (2018): 55-82.
- Gurbetoğlu, Ali. "II. Mahmut'un Temel Eğitimin Zorunluluğuna İlişkin 1824 Tarihli Talim-i Sıbyan Fermanının Çocuk Hakları Açısından İncelenmesi." *Journal of Turkish Studies* 15/5 (2020): 2333-2356.

- Güçlü, Sevinç. “Çocukluk ve Çocukluğun Sosyolojisi Bağlamında Çocuk Hakları.” *Sosyoloji Dergisi* 1/22 (2016): 1-22.
- Gülmez, Mesut. “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919).” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 3: 792-802.
- Güzel, Şehmus. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 3-4: 858-874.
- İnal, Kemal. *Türkiye’de Çocuk Emeği*. İstanbul: Ütopya Yayınevi, 2010.
- İnalçık, Halil. *Doğu Batı Makaleleri-I*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- İpşirli, Mehmet. “II. Mahmud Dönemi Ulema ve Vakıflar.” *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*. Editör Coşkun Yılmaz. İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, 2010.
- Kabadayı, Mustafa Erdem. “Geç 19. Yüzyılda İstanbul’da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak.” *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, ed. Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett. Çev. Can Cemgil. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012: 75-96
- Kahya, Hayrullah. “MümeYYiz Çocuk Dergisi’nde (1869-1870) İdeal ve Gerçek Çocuk.” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 23 (2024): 1-20.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınları (1869-1927)*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Karataş, Kasım ve Hakan Acar, Özlem Cankurtaran, Yüksel Baykara Acar, Elif Gökçearsan. “Türkiye’de Çocuğun Korunması: Osmanlıdan Günümüze Çocuk Refahına Yönelik Düzenlemeler.” *Toplum ve Sosyal Hizmet* 15/1(2004): 15-25.
- Karataş, Kasım. “Çocuk İş Gücü Sorunu: Nedenleri, Sonuçları ve Çözüm Önerileri.” *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Dergisi* 11/1-2-3 (1993): 85-102.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye’de Devlet ve Sınıf*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Kokdaş, İrfan ve Yahya Araz,. “İstanbul’da Ev İçi Hizmetlerinde İstihdâm Edilen Kuzeybatı Anadolu Kız Çocuklarını Göç Ağları Üzerine Bir Değerlendirme (1845-1911).” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 33/1 (2018): 41-68.
- Kurt, Mustafa ve Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır, Kemal Demir. “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması.” *OTAM* 40 (2016): 245-277.
- Kuyumcu, Nihal. “Tarihten Günümüze Çocuk ve Çocukluk Algısı Üzerine Birkaç Söz, Çocuk Tiyatrosu ve Çocuklarla Tiyatro.” *Türk Dili* 756 (2014): 709-713.
- Makal, Ahmet. *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları: 2007.

- Maksudyan, Nazan. "Hearing The Voiceless – Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic, and Political History in the Late Ottoman Empire." Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008.
- Maksudyan, Nazan. "Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islah-hanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space." *International Journal of Middle East Studies* 43 (2011): 493-511.
- Maksudyan, Nazan. "Evli Evine, Köylü Köyüne, Evi Olmayan? Osmanlı Kent Reformu ve Şehirlerde İstenmeyen Çocuklar." *Kebikeç* 34 (2012): 159-184.
- Maksudyan, Nazan. *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire*. Syracuse: Syracuse University Press, 2014.
- Nacar, Can. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Nelson Keleş, Elif C. "Bir Metropol Gerçeği: İplikhane-i Amire'de Çalıştırılan İşçi Çocuklar." *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk II*, ed. Osman Köse. Pdf: Canik Belediyesi Kültür Yayınlar, No:12: 865-871.
- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz. "Dârüleytam." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8: 521.
- Nuhoğlu, Hidayet Yavuz. "Dârülaceze." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8: 512-514.
- Okay, Cüneyd. "Eski Harfli Çocuk Dergileri." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4/7 (2006): 511-518.
- Ongan, Nilgün Tunçcan. "Kapitalizm ve Çocuk Emegi." *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* 16/62 (2017): 4-10.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Ortaylı, İlber. "Galata." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13: 303-307.
- Örki, Hülya ve Hayrettin Pulat. "Dilencililiği Yönetmek: 19. Yüzyıl Osmanlı Merkezinde Suç, Sapma ve sosyal Kontrol Kavramları Bağlamında Dilencilik." *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 18/35 (2024): 307-328.
- Özbay, Rahmi Deniz. "19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003.
- Özbek, Nadir. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları." *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018: 575-601.
- Özbek, Nadir. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi." *Bir Kent Sorunu Dilencilik: Sorunlar ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, 2009: 17-44.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Özgür, Cihan. "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Çocuk Dilenci Sorunu." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 16/33 (2016): 25-60.
- Özhazinedar, Tuba. "İşçiler, Osmanlı'nın İşçileri ve Yasal Kısıtlamaları." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 75 (2024): 337-360.
- Özpolat, Ali Osman. "Çocuk İhmal ve İstismarının Politikalarla İlişkisi." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 28/1 (2023): 141-153.
- Öztan, Güven Gürkan. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Öztürk, Rahime Hülya. "19. Yüzyıl Osmanlı Kalkınma Politikasında Sanayi Mekteplerinin İktisadi Fonksiyonu." *History Studies* 15/3 (2023): 615-636.
- Parlatır, İsmail. "Mümeyyiz." *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları, 2012.
- Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. Çev. Tansel Güney. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet 1822-1920*. Çev. Azat Zana Gündoğan, Nilay Özak Gündoğan. İstanbul: Boğaziçi Hisar Eğitim ve Ticaret A.Ş., 2009.
- Reyhan, Cenk. *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2008.
- Salim, Muammer. "II. Abdülhamid Döneminde Korunmaya Muhtaç Çocuklara Yönelik Kurum Bakımı Hizmetleri." 4. *Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu*. 2021: 822-837.
- Şimşek, Hüseyin. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Çocukluk Anlayışı ve Çocuk Hakları Üzerine." *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, ed. Cemil Öztürk ve İlhami Fındıkçı, 1159-1182. Ankara: Pegem Akademisi, 2011.
- Telci Özbek, Müge. "Haneyle Sokağın Sınırında: 1900'ler Başı İstanbul'unda Hizmetçi Kadınlar, Emek ve Cinsellik." *Toplumsal Tarih* 269 (2016): 52-56.
- Telci Özbek, Müge. "The Regulation of Prostitution in Beyoğlu (1875-1915)." *Middle Eastern Studies* 46/4 (2010): 555-568.
- Temel, Mustafa. "Sinemanın Osmanlı'da Yaygınlaşmasında Sinema Dergilerinin Rolü." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/40 (2015): 777-792.
- Toksarı, Ali. "Dilencilik." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9: 298-300.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5: 1340-1344.
- Tozlu, Selahattin. "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)." *Osmanlı* 3: 644-662.

- Tunçcan, Nilgün. “Çocuk İşçiliği: Nedenleri, Boyutları ve Küreselleşen Dünyadaki Konumu.” *Journal of Social Policy Conferences* 43-44 (2012): 143-159.
- Varlık, M. Bülent. “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları.” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 4: 919-920.
- Yıldırım, Kadir. “Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922).” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Yıldırım, Kadir. *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Nuran. “Miskinler Tekkesi.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 30: 185-186.
- Yılmaz, İbrahim. “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Trafik ve Trafik Kazaları.” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/36 (2018): 341-368.